پنجابی بولی دا پچھوکڑ

محمد آصف خان

پہلی گل

1945ء وچ میرا اِک ہانی ریلوے وچ بھرتی ہو کے سیدپُور (بنگال) ٹُر گیا۔ میں اوہنوں پنجابی بولی وچ چٹھیاں لِکھدا ہوندا سال۔ اِک دن میرے وڈے بھرا (اللہ بخشے) نے اِک چٹھی میرے ہتھوں پھڑلئی۔ پنجابی وچ لکھی چٹھی ویکھ کے' اوس کلوٹ کھادی۔ میتوں مندا وی بولیا تے چٹھی وی پھاڑ دِتّی۔

1948ء وچ میری یاری زاہد ڈار دے وڈے بھرا جاوید ڈار' اقبال جعفری تے آغا اعجاز نال ہو گئی۔ ایہناں نوں کتاباں رسالے پڑھن دا بہتوں شوق سی۔ جدوں کوئی کتاب جاں رسالہ مُکا بہندے تاں میتوں پڑھن لئی دیندے۔ چھیتی ای ایہناں ترے ناواں وچ دو ہور ناواں دا وادھا ہو گیا۔ ایہہ سن راجا رسالو تے اکمل علیمی۔ ایہہ دوویں لکھدے وی سن۔ پھیر اساں رل کے حلقہ اربابِ ذوق' حلقہ اربابِ علیم تے کئی دُوجے اکٹھاں وچ جانا چھوہ دِتا۔ اوڑک میتوں وی لکھن دی چیٹک لگ گئی۔

57 - 1956ء وچ پنجابی مجلس بنائی گئی۔ میں اوہدے اکٹھاں وچ حصّہ لین لگ پیا۔ 1945ء توں 1957ء تائیں میرے اندر جیہڑا پنجابی لکھن ہارا ستا پیا سی' اوہ مُڑ جاگ پیا۔ میں پنجابی وچ تے پنجابی بارے لکھنا چھوہ دِتا۔ صدر ایوب خاں دے مارشل لاء ویلے جدوں پنجابی مجلس نوں بند کر دتا گیا تاں میں اوس دا سکیرٹری سال۔ پھیر میں جنوری 1960ء وچ ماہنامہ "پنجابی ادب" لاہور کڈھنا چھوہ دِتا۔

پنجابی بولی بارے کھوج دا ڈھڈ اودوں بجھیا' جدوں میں اک مضمون "پنجابی زبان کی مخصوص آوازوں کی اِملا" لکھیا۔ ایہدے مگروں دُوجا مضمون "پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی" لکھیا۔ ایہہ دوویں مضمون روزنامہ "امروز" وچ چھپے سن۔ پھیر میں کئی مضمون پنجابی بولی دے لسانی پکھاں بارے لکھے۔ اک مضمون اردو دائرہ معارفِ اسلامیہ (جلد 5 - کراسہ II) وچ چھپیا' جس وچ میں لکھیا کہ پنجابی لوودوں وی اِتھے بولی جاندی سی' جدوں آریہ اِتھے آئے۔

"پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی" ناں دے مضمون وچ میں پنجابی بولی دے ہند آریائی ہوون تے شک دا اظہار کیتا سی۔ اوہناں دناں وچ عین الحق فرید کوٹی ہوری' "لیل و نہار" لاہور وچ لفظاں وچ سنگریویں (اشتقاق) بارے مضمون لکھدے ہوندے سن۔ میں اوہناں نوں اپنے ایس مضمون دی نقل گھلی اتے نال ای اوہناں نوں پریا کہ اوہ میرے نظریہ نوں اگانہہ وذھاون۔ ایس سانگے اوہناں اک مضمون "پنجابی زبان دیاں جڑھاں" لکھیا' جو میں اپریل 1960ء دے ماہنامہ "پنجابی ادب" وچ چھاپیا۔ ایس سلسلے دے اوہناں ہور وی کئی مضمون لکھے' جو بعد وچ اوہناں دی کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" وچ اکٹھے کر کے چھاپے گئے۔

ایس کتاب (صفحہ 131) وچ اوہناں میرے مضمون دا حوالہ ضرور دتا ہے پر پنجابی بولی دے غیر آریائی نظریہ دے بانی ہون دے چاء وچ میری کھوج تے سوچ نوں رد کر دتا ہے۔

فرید کوٹی ہوراں دے مضموناں وچ اک گھُن ایہہ وی ہے کہ اوہ ہڑپا جاں وادی سندھ توں گل چھوہندے سن تے دراوڑی اُتے مُکا کیندے سن۔ اوہ اپنی کھوج دی نینہہ لفظاں تے دھردے سن۔ جد کہ لسانیات وچ لفظاں دی سانجھ نوں کوئی اہمیت نہیں دتی جاندی' کیوں جو بولیاں وچ لفظاں دا دان پردان مُڈھ توں ای ہوندا آ رہیا ہے۔

تسیں ویکھو گے کہ "پنجابی بولی دا پچھوکڑ" والے مضمون وچ میں اک ہور سیدھ دتی ہے۔ رگ وید وچ دسے غیر آریائی قبیلیاں بارے تفصیلی لکھیا ہے' جیہناں ول عین الحق فرید کوٹی ہوراں دا کدے دھیان نہیں گیا سی۔ پھیر اوہناں ویدی' سنسکرت' پراکرت تے اپ بھرنش نوں وی پنجابی دے حوالے نال کدے نہیں پھرولیا سی اتے پنجابی تے سنسکرت دیاں گرامری مُنتراں نوں کدے چھوہیا تک نہیں سی۔

تسیں ویکھو گے کہ میں پنجابی بولی سانگے ڈھیر ساری نویں کھوج تہاڈے موہرے دھردا پیا ہاں۔ جے ایہہ تہانوں پوہوے تاں میں رکھ کھٹیا۔

محمد آصف خاں

بھرے بھنڈار

پاکستان تے بھارت دی پنجابی وچالے پاڑ دنوں دن ودھدا پیا ہے۔ کسے وی ایس پاڑ نوں میلن ول دھیان نہیں دتا۔ مندے بھاگاں نال جیہناں توں آس کیتی جا سکدی ہائی کہ اوہ کوئی اپرالا سوچیسن' اوہ آپوں ایس پاڑ نوں ہور موکلا کرن وچ رُجھے ہوئے ہن۔ سانوں گنے متھے ای کجھ اجیہے لکھیار لبھسن' جیہناں نوں ایہہ چنتا ٹمبدی پئی ہئی کہ اجیہا اُدم ہووے' جیہدے راہیں بولی دی سانجھ کھیروں کھیروں نہ ہووے۔ اوہ سوچدے ہن کہ ساڈی لوک بولی اکو ہے' ساڈا کلاسیکی ورثہ اکو ہے' ساڈے لوک گیت اکو ہن' ساڈی رہتل تے وسیب دے مڈھلے روپ وی اکو ہن۔ تاں پھیر ایہہ پاڑ کیوں؟ ایہہ نکھیڑا کیوں؟ ایہہ دُپھیڑ کیوں؟

میں ایس وِڈی نوں آپوں بہہ کے وچاریا ہے۔ کجھ نکھیڑے کیتے ہن' کجھ سِٹے کڈھے ہن' جو تہاڈے نال سانجھے کرنے لوڑدا ہاں۔

بھارت وچ پنجابی دنوں دن ہندی سنسکرت وچ وڑدی پئی ہے۔ ایس مہان نوں ڈکن لئی سوہن سنگھ جوش تے اوہناں دے ساتھیاں وڈے جتن کیتے ہن' اڑکے لائے ہن پر اوہناں دی گھالنا اجھل رہی ہے۔ ایس دا وڈا کارن بھارت سرکار دی اوہ ویونت ہے' جو بولی دی سانجھ نوں توڑن لئی گُندی گئی ہے۔ 1948ء وچ ای بھارت سرکار دا وزیر داخلہ سردار پٹیل ایس پٹے تے اڑ گیا ہائی کہ سکھاں دے

گوردوارے، کلاسیکی ورثہ، لوک ادب اتے ہور بہت کجھ پاکستانی پنجاب وچ رہ گیا ہے۔ ایس پاروں ایہناں دا دھیان اودھر ای رہنا ہے، دلی ول کدے نہیں موڑیا جا سکدا۔ سردار پٹیل سکھاں نوں اک اجیہا لارا لایا، جس نوں اوہناں بھولے بھا پروان کر لیا۔ اوس آکھیا کہ بھارتی آئین مطابق پنجابی نے راج بولی بننا ہے۔ ایس ویلے ایہہ بولی نمانی نتانی ہے۔ ایس پاروں ایہہ راج دربار دے کماں کاراں دی ہانی نہیں بن سکدی۔ اوس پنجابی دے وادھرے تے اُسرویں دے ناں تے پٹیالہ وچ بھاشا وبھاگ دی نینھ دھری۔ بھاشا وبھاگ ولوں رسالے چھاپے جاون لگے، دوجیاں بولیاں توں ترجمے تھیون لگے۔ سائنسی اصطلاحواں نوں پنجابی وچ ڈھالیا جاون لگیا۔ تھوڑی جیہی احتیاط ایہہ ورتی گئی کہ ترجمے دا کم اوہناں پروفیسراں توں کرولیا گیا جو مضمون دے تاں ماہر سن پر آپنی بولی دے اڈے جانُو نہیں سن۔ ایہناں پروفیسراں نوں وی پیسے کماون دی وڈی کاہل ہائی۔ اوہناں ہندی سنسکرت دیاں ڈکشنریاں ساہمنے رکھ کے دناں وچ ای کم نبیڑ لیا۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ کجھ ورھیاں وچ ای پنجابی دا مہاندرا اوہ نہ رہیا، جس دی لوکائی جانُو ہائی، جو اسیں تسیں ڈھ توں ہنڈھاوندے پئے ساں۔ کجھ ورھے پہلوں دی گل ہے کہ گورونانک یونیورسٹی، امرتسر دے وائس چانسلر ڈاکٹر بشن سنگھ سمندری نوں بھری محفل وچ آکھنا پیا ہائی کہ ایس سیمینار وچ وِدواناں جس بولی وچ پیپر پڑھے ہن، اوہ میری سمجھ توں باہر ہے۔ گلاں باتاں تاں ایہہ میری بولی وچ ای کردے ہن پر لکھن لگیاں خورے ایہناں نوں کیہ ہو جاندا ہے؟

پاکستان وچ سرکار نوں بھارت سرکار وانگوں کوئی ویونت بناون دی لوڑ ای نہیں پئی۔ ایتھے گھردے ڈیری ای لوہو پکھ پُوردے پئے ہن۔

1979ء دی تعلیمی پالیسی مطابق پاکستان سرکار نے کُھلھ دتی ہوئی ہے کہ جے کوئی صوبہ چاہوے تاں آپنی مُوہی بولی راہیں سکولاں کالجاں وچ تعلیم دے سکدا ہے پر پنجاب سرکار خورے ایہہ تعلیمی پالیسی ویکھی ای نہیں۔ جے ویکھی

ہے تاں اوس نوں پوہندی نہیں' وارا نہیں کھاندی۔

کیہ اسیں آپے وی ویری نہیں ہاں؟ ایس گل نوں پروان کرن وچ جھکن دی کیہڑی گل ہے! سنگن دی کیہ لوڑ ہے!! سچی' اسیں سبھ توں وڈے ویری ہاں۔ اساں آپنے متھیاں اُتے تِکّے سجائے ہوئے ہن' لکھیار ہون دے' پر لکھن ویلے بولی اسیں اجیہی ورتدے ہاں' جو بنت ورتوں دی ہے' جو بول چال دی ہے' جو سوکھ یعنی CONVENIENCE دی ہے۔ ساڈے متھیاں اتے ایہہ ٹکا تدے ای ٹھہندا ہے' پھبدا ہے' چِدا ہے' سوبھدا ہے' جے اسیں آپنے آپ نوں ایہدے سواہرا کریئے' ایہدا ہانی بنائیے۔ ایسے سوکھ اتے ان گہلی پاروں کدے اسیں "پاک پنجابی" دا نعرہ لا دیندے ہاں تے کدے ایہہ آکھ کے پِنڈا چھڈا لیندے ہاں کہ نویں SENSIBILITY آپنے لئی نویں لفظاں دی منگ کردی ہے۔ میں آکھدا ہاں کہ جے گھروں بُتا سر جاوے تاں مانگویں وانگوں جھوٹی لڈن دی کیہ لوڑ ہے۔

ادبی بولی بارے تاں تہاڈے جیہے سوجھواناں نوں ایہہ دسن دی لوڑ ای نہیں کہ وڈکیاں ولوں سچیت جتن راہیں ایہہ بولی ہوند وچ آوندی ہے۔ اوہ آپنی لکھتی بولی نوں اجیہا ڈَولدے ہن' اوس دا اجیہا مہاندرا اُلیکدے ہن کہ اوہ ہر پڑھن ہارے نوں آپنی ہی بولی جاپدی ہے۔ ایسے پاروں اوہناں دیاں لکھتاں اوس جُوہ دے سارے پیار وچ وڈے آدر نال پڑھیاں ویندیاں ہن۔

میری جاچے ساڈا وڈا دُکھانت ایہہ ہے کہ اسیں آپنی نجی بولی جاں بول چال دی بولی دی وَلگن وچ گھرے رہندے ہاں۔ ایس وَلگن نوں اُلنگھن لئی کوئی ٹِل نہیں لاوندے۔ ایویں رجے پُجے تے پتیجے ای نہیں سگوں آپھرے وتدے ہاں۔

پچھے جیہے پنجابی ادبی سنگت دے اکٹھ وچ اک لکھیار بارے گل کر دیاں میں آکھیا سی کہ اوہناں آپنیاں اٹھاں دساں کتاباں (ناول' ڈرامے' شاعری) وچ گھٹ

ودھ 20 کُن ورتے ہن۔ ایہناں وچوں 15 کُن اجیہے ہن' جو اردو' ہندی تے پنجابی وچ سانجھے ہن۔ رہندے پنج اجیہے کُن ہن جو پنجابی دے خالص آپنے ہن۔ ہُن جے اینیاں کتاباں لکھن بارے دا ایہہ وہار ہے تاں ہماتڑاں دا کیہ ہووے گا۔ ہُن تسیں آپے ای دسو کہ "کُن لیکھا" کتاب وچ دتے گئے دو ہزار کُناں نوں ورتن لئی کیہڑے پنڈوں لکھیار آون گے۔

ساڈے کئی دُوجے لکھیاراں وچ وی ایہو کلن ہے' ایہو اُون ہے۔ ایتھے میں اک پکھ ول ای دھیان دوانا لوچدا ہاں۔ پنجابی وچ ہر جانور دے بولن لئی وکھ وکھ لفظ ہن۔ ایہو ای نہیں سگوں اوہناں دیاں وکھ وکھ حالتاں دیاں آوازاں لئی وی اڈرے لفظ ہن' پر ساڈے لکھیاراں سواہرے تے ڈھکویں لفظ بھال کے ورتن دی کدے کھیچل نہیں کیتی۔ اوہناں دیاں رچناواں وچ مور وی بولدا ہے تے کوئل وی بولدی ہے۔ اُٹھ وی بولدا ہے تے بکری وی بولدی ہے۔ ایتھے میں کجھ جانوراں دے بولن بارے دسداہاں۔ میں ایہہ لفظ کلاسیکی سرمائے جاں بولڑیاں وچوں اکٹھے کیتے ہن۔

1- پرندے

چُرکن: نکے پنچھیاں دے بولن لئی اک عموی لفظ۔
چُوکن' چرلاون' چہلاون: چڑی دا بولن۔
کاکن: کاں دا بولن
کُرلاون: کونج دا بولن
رِکلکن: تیتر دا بولن
سُرکن: کبوتر دا بولن
جھنگارن: مور دا بولن

پٹاکن : بٹیرے دا بولن
کوکن : کوئل دا بولن
گھرکن : گرمی پاروں گُکڑی جاں کسے ہور جانور دا ہولی ہولی آواز کڈھن۔
گھوکن : گھگھی رگیرے دا بولن۔
ٹٹیاون : ٹٹیری دا بولن۔

2- جانور

ٹٹراون : گاں رمجھ دے بچے دا دُدھ لئی بولن۔
اڑنگن، رِنگن : مجھ دا بولن۔
ڈاکرن، رانبھن : گاں دا بولن۔
بھونکن : کُتے دا بولن۔
ٹوتکن : گلر رکتورے دا بولن۔
مُبڑکن، مٹکھن، گرڑاون، رِنگن : اُٹھ دا بولن (اُٹھ لئی برنگن اوس ویلے ورتدے ہن، جدوں اوہ لڑائی وچ ہار کے بول پوے)۔
میاکن : بلی دا بولن۔
ممیاون، منکن : بھیڈر بکری دا بولن۔
پھیکن : سہیڑ دا بولن
شوکن : سپ دا بولن۔
رینگن : کھوتے دا بولن۔
باکن : لیلے دا بولن (کسے نوں تھوڑے پڑھ دی دس پاونی ہووے تاں "لیلا باک" ورتدے ہاں)۔
ہنکن : گھوڑے دا بولن۔

وینڈی ہے۔

گھوڑا: وچھیری۔ انج ای جوان ہو کے بہان تھی وینڈی ہے۔

مچھی: پُونگ۔

انج ای چیزاں دی بہوں گنتی دسن لئی "بہت' ڈھیر جاں گھنے" دے لفظ ورتدے ہاں۔ ایس دے الٹ ساڈے کول کئی اجیہے لفظ ہن' جتھے عددی صفت ورتن دی تھاں اکو ڈھکویں لفظ توں کم لے سکدے ہاں جیویں:

بہت سارے کتے: لودھ

شکاری کتے: ریٹر

بھیڈاں: وگّر

بھیڈاں' بکریاں: اِجڑ

اُٹھ: وگ

مجھّاں: مہاگ

رلے ملے جانور: چھیڑ

ڈنگراں دی قطار: چانگ

ٹپری واس: ٹِڈ

چوراں گھر بھجن والے: واہر

فریادیاں دا اکٹھ: میڑھ

مچھی دے شکاری: ہنڈھ

پرناون ڈُھکے: جنج

ویاہ ویلے سوانیاں: میل

مرن ویلے اکٹھ: مکان

کونجاں: ڈار

چڑیاں: پھولر

مچھی دے بچے: پُونگ

درخت: لُک

مُنڈے: مُنڈِیر

ہر بولی آپنے بولن ہاریاں دِیاں لوڑاں تھوڑاں آپنے بھرے بھنڈاراں وِچوں ای پوُرن دی ستیا رکھدی ہے۔ لوڑ ایس گل دی ہوندی ہے کہ اوس دے لکھیار کِنے کو سچیت ہن۔ اوہناں دا رِقبلہ درست ہے جاں نہیں۔ کیہ اوہناں اجیہیاں لُکاں' ٹھاہراں نوں گاکھیا ہے' جتھے لوڑیندی لفظالی اوہناں نوں اُڈیکدی پئی ہے' اوہناں دی قلم چھوہ نوں ترسدی پئی ہے۔

2

ایہہ آکھنا اُکا ای بے تھوا تے مُھلیکھے بھریا ہے کہ فلانی بولی پچھڑی ہوئی ہے اتے ڈھمکانی بولی ترقی دیاں سِکھراں چھوہ رہی اے۔ ہر بولی آپنے بُلیلاں دیاں لوڑاں تھوڑاں آپنے بھرے بھنڈار توں ای نجٹھ سکدی ہے۔ جیویں جیویں سماج دولانگھاں پُٹدا اگانہہ ودھدا ہے' بولی وی نال دے نال پَیر میچ کے اگانہہ ودھدی تُری جاندی ہے۔ ایہہ ہر بولی دا آپ مہارا وہین ہے پرکدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ سماج چھڑپے مار کے اگانہہ ودھدا ہے۔ اوس ویلے آپ مہارا وہین سماجی لوڑاں دے ساتوں نہیں اُتردا۔ ایہہ اوس بولی دے لِکھیاراں لئی ونگار دا ویلا ہوندا ہے۔ ایس ونگار نوں نجٹھن لئی پہلاں لوک بولی راہیں واہ لائی جاندی ہے۔ ایہہ رتت ورتوں وچ آون والی اوہ بولی ہوندی ہے' جس راہیں ہر جنا کھنا آپنے وچار دُوجیاں نال سانجھے کردا ہے۔ اوس دا مقصد آپنی گل دُوجیاں تائیں اپڑاونا ہوندا ہے۔ ایس پاروں بولی ورتدیاں اوہ ایڈا سُچیت نہیں ہوندا۔ آپنی تے دُوجیاں بولیاں دی لفظالی

رل گڈ کر کے تتے سِدھ بولی ٹریا جاندا ہے۔ ایسو ای نہیں سگوں ہتھ' نک 'اکھ دیاں سَینتاں راہیں وی نال دے نال کم چلائی جاندا ہے۔

لوک بولی مگروں ادبی بولی دا پڑاء آوندا ہے۔ ادبی بولی دی نینہہ لوک بولی دیاں نینہاں اُتے ای اُسردی ہے۔ ایہہ ہوندیاں وی ادبی بولی نویں پینڈے ٹُردی ہے اتے آپنے لئی نویاں لیہاں اُلیکدی ہے۔

دوناں وچ اِک وڈا نکھیڑ وی ہے۔ ادبی بولی کتے بول چال وِچ نہیں ورتیندی' چھپی لِکھن پڑھن وچ ای آوندی ہے۔ اوہ ایس پاروں کہ ایہہ لکھیاراں ولوں اِک سُچیت آہر دا سِٹا ہوندی ہے۔

دُوجی گل ایہہ کہ جس بولڑی نوں ادبی رُتبہ دِتا گیا ہوندا ہے' اوہ اپنا نرول پنڈا چھنڈ کے' اِک اجیہا اُچھاڑ ہنڈھا رہی ہوندی ہے' جس وچ دُوجیاں بولڑیاں دیاں ون سونیاں ٹاکیاں سوبھدیاں پٹیاں ہوندیاں ہن۔

ادبی بولی بارے اک ہور گل وی چیتے رکھن والی ہے۔ اوہ ایہہ کہ شاعری وچ تول دیاں پابندیاں ہوندیاں ہن۔ ایس پاروں شاعر اچیت ای دُوجیاں بولیاں دی لفظالی ورتن دی کھُلھ مانٹ لیندا ہے پر نثر لکھن ویلے ایہہ کھُلھ نہیں لبھ سکدی۔ بولی ورتیاں دوھیرے سُچیت تھیونا پیندا ہے۔ ایہہ تدے ای ہو سکدا ہے جے لکھیار آپنی دھرتی' آپنی بولی تے آپنے لوکاں نال جُڑیا ہویا ہووے۔ آپنے کلاسیکی ورثے نوں اوس دُوگھی نیجھ نال گھوکیا ہووے تے وڈکیاں دے پایاں پُورنیاں نوں وڈی سُوجھ نال اپنایا ہووے۔ اوہ پڑھیا لکھیا ان پڑھ نہ ہووے۔ اج ساڈا وڈا دُکھانت ای ایسو ہے۔ اج اسیں نہ تاں آپنی دھرتی تے اپنے لوکاں نال جُڑے ہوئے ہاں اتے نہ ای کدے آپنے کلاسیکی ورثے نوں نیجھن' گھوکھن دی اسال کھیچل ای کیتی ہے۔ منڈے بھاگاں نالی ایس دا جو سِٹا نکلیا ہے' ساڈوں اوہ اکا ای وارا نہیں کھاندا۔ پر پھیروی اسیں ڈھیٹھاں وانگوں اڑے ہوئے ہاں تے سیائیاں دی گل گولن لئی تیار نہیں ہاں۔

ساڈے وڈ وڈیریاں ______ بابا فرید توں خواجہ فرید تائیں ______ نے ساڈی ادبی بولی دا اُسرگا لہندی بولڑی تے کھڑا کیتا سی نال دے نال دُوجیاں بولڑیاں دی لفظالی نوں وی اکھوں پروکھے نہیں کیتا ہائی۔

دوآبے دا وسنیک مولوی غلام رسول آپنی دوآبی بولڑی تج کے ایہناں وڈکیاں دے پُورنیاں تے ای ٹُریا ہائی۔ پر اساں کرماں ہاریاں مرکزی بولڑی نوں اپٹاء کے ونڈیاں پاون لئی راہ کھول دتا۔ ہُن کِتے سرائیکی ہے تے کِتے ملتانی' کِتے پوٹھوہاری ہے تے کِتے ہندکو۔ اجے ہور کِنیاں ونڈاں ہوند وچ آون لئی پر تولینڈیاں پئیاں ہن' رب ای جانئیں۔

جیویں میں پِچھے گل پھرولی ہے۔ ہُن ساڈا سماج چھڑپے مار کے اگانہہ ودھ گیا ہے۔ ہُن فلسفہ' ریاضی' کمسٹری جاں انجینئری جیہے علمی کھیتر ساڈی لوڑ بن کے نِتر آئے ہن۔ ایتھے نہ تاں لوک بولی اتے نہ ای ادبی بولی بُتا سار سکدی ہے۔ ایہناں کھیتراں نوں کلاوے وچ لین لئی گنتویں مِتویں' جوکھویں تے تولویں لفظالی لوڑیندی ہے۔ ہُن سوال ایہہ ہے کہ ایہہ نویں لفظالی آوے کتھوں؟ پنجابی دے ودھیرے لِکھیاراں ایس پاسے گوہ کرن دی کھیچل ای نہیں کیتی۔

اوہ دیہاڑا ساڈی ادبی تاریخ وچ بہوں مند بھاگاسی جد اِک صاحب بہادر نے ایہہ آکھیا سی کہِ "ہر بولی دی کوئی نہ کوئی کلاسیکی بولی ہوندی ہے' جس دے بھرے بھنڈاراں وچوں اوہ آپنیاں لوڑاں تھوڑاں پُوریاں کر دی ہے" اوس بھولے بھا مُجھا دتا سی کہ ہندی نُوں سنسکرت اتے اردو نُوں عربی فارسی توں اپنی سکھنی جھولی بھرنی پوسی۔ ایس سُوجھوان نے ایہہ مُجھا ایس پاروں دتا سی کیوں جو اوس دی آپنی بولی انگریزی دیاں چنگھاوِیاں لاطینی تے یونانی سن۔ مُجھا دیون لگیاں اوہ اک گل وسار بیٹھا ہائی۔ اوہ ایہہ کہِ انگریزی کے پکھوں اُوتی تے نمانی نہ ہئی سگوں لاطینی تے یونانی توں تکنیکی لفظ ایس پاروں لئے جاندے ہاسے تاں جو لوکائی وڈے سیانیاں دی علمیت توں ڈیڈی رہوے اتے اوہناں دے تُل اترن دا اپرالا نہ کرے۔ اتے

ایہہ انج ای ہائی جیویں ساڈے حکیم اج وی سونف لئی بادیاں، سُنڈھ لئی زنجبیل، بھنگڑی لئی شب یمانی، جمالگوٹے لئی حب الملوک، جوین لئی نان چودہ، کالی مرچ لئی فلفل گرد ورتیندے ہن۔

اودوں اوس صاحب بہادر دے بُجھا اتے کسے وی گوہ کرن دی ہڈوں کھیچل نہ کیتی سگوں پلے نال بنھ کے اجیہی پیڈھی گنڈھ ماری کہ اردو تے ہندی دے مہاندرے وگاڑن وچ رُجھ گئے۔ ایہناں بولیاں وچ لکھیاں گیاں اوکیاں تے اجوکیاں کتاباں پڑھ کے بھلے بھاء نکھیڑا کیتا جا سکدا ہے۔

ہور اگے ٹرو۔ پاکستان تے بھارت وچ لکھیندی پنجابی دا آپو وچ ٹاکرا کر کے ویکھ لوو۔ اساں عربی فارسی اگے اتے بھارتیاں سنسکرت موہرے مانگتاں وانگ جھولی ڈڈ لئی ہے۔ جے ایہو ای مہان دوناں دھراں اپنائی رکھیا تاں اج بھلکے دی گل ہے جدوں اک دوجے دی لکھتی پنجابی نوں سمجھ سکنا، کسے ورلے دا ای کم رہ ویسی۔ میری جاچے ایہہ انج ای ہے جیویں کوئی سوانی گوری بنن دے چاء وچ آپنے سریر نوں پھلبہری دا روگ لوا لوے۔

میری جاچے آپنی بولی دیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن لئی پنجابی نوں عربی فارسی جاں ہندی سنسکرت اگے مانگت بن کے جھولی اڈن دی لوڑ نہیں۔

سانوں ویلا ونگاردا پیا ہے کہ اسیں آہلکس تجیے تیاگیے، اوپرے تے اوبھڑ بناوٹی تے گھڑے ہوئے لفظ ورتن دی تھاں اوہناں خزانیاں نوں اگولن لئی لک بنھیے، جو ساڈے توں پرو کھے تاں نہیں پر ہڈاں وچ رچیا سوکھ سانوں اوہناں تائیں اپڑن توں ورجدا تے ٹھاکدا ہے۔

نویں لفظالی گولن لگیاں سانوں پنڈاں دے پنڈ پھکن دی لوڑ ہے۔ پنجابی دیاں بولڑیاں دے ڈھیر سارے لفظ ساڈیاں راہواں تکدے پئے ہن، سانوں اڈیکدے پئے ہن۔ اوہناں مانک موتیاں نوں گھٹے رلن توں بچاون دی لوڑ ہے۔ ادبی پنجابی وچ ورتے جاسکن والے تھلے دتے لفظ میں ایدھروں اودھروں چن کے

ای پلے نال بدھے ہن۔
ار (قافیہ) سرمیپ (ردیف)، کلی تے کڑا (بند)، پوڑی (وار دا بند) کن (مصدر)، کھنڈن (تقطیع کرن)، رندن تے چھانگن (اصلاح کرن)، سودھن (ایڈیٹ کرن)، سُتھیار (ہجوگو)، وگتی (فی البدیہہ گوئی)، چھُٹڑ (متروک)، مُلراون (TO EVALUATE) کجھ ہور لفظ ویکھو: نپھر (بالغ)، دُھرا (CURRENCY) پرجُوہی دُھرا (زرِمبادلہ) وسیب (کلچر)، رہتل (تہذیب)، کرک (احساس)، منگھ (افسوس)، سرڑ (صدق) دڑھتا (یقین) وغیرہ۔
پنڈاں توں ای اجیہی تردی لفظالی وچ لوڑکاں دا وادھا کیتا جا سکدا ہے۔ پنڈاں توں وکھ اک ٹھاہر ساڈے کول ہور وی ہے جس راہیں ساڈے ہتھ نویں لفظالی آ سکدی ہے۔ اوہ ہن پنجابی بولی دے کن یعنی مصدر۔ ہُن تائیں دی کھوج دسدی ہے کہ فارسی کول صرف 324 کن ہن۔ جے اجیہی بولی دُنیا دیاں وڈیاں بولیاں نال موڈھا جوڑ کے اکھاں وچ اکھاں پا کے ساہویں کھلو سکدی ہے تاں ساڈی بولی کدھروں نمانی نتانی رہ جاندی ہے۔ "کن لیکھا" نال دی کتاب وچ گھٹ ودھ (2000) دو ہزار کن ہن۔ ایہناں کناں توں اگے لکھّاں ای جڑیل کن (مرکب مصدر) ساڈے وڈکے ساڈے لئی جوڑ کے پہلاں ای چھڈ گئے ہن۔ اسیں ایہناں توں اسم، صفت وغیرہ ڈھول سکدے ہاں۔ کجھ دے ودھاویں (EXTENDED) معنی ہوند وچ لیا سکدے ہاں اتے کیاں دے معنی لوڑ مطابق گھٹاویں رکھ سکدے ہاں۔ ایس گل نوں ہور نتڑا کے دسدا ہاں۔
تساں انگریزی دوائیاں پیراپائرین، ارگلپائرین، فیروپائین وغیرہ دے ناں سُنے ہوسن۔ ایہناں وچ ورتینڈا لفظ "پائرین" یونانی دے PYR توں پھُٹیا ہے۔ جس دے معنی ہن "اگ، بھاہ"۔ انگریزی والیاں ایس دے ودھاویں معنی "تاپ بخار" دے بنا لئے۔
تہانوں تاں چیتے ہوسی کہ اپنی بولی دے اک لفظ نال اساں وی ایہو ورتارا

رکھیا ہے۔ "تپن" کن ہے۔ ایہدے معنی ہن: گرم ہوون' بلن' سڑن' بھکھن' گرمی وچ آون' کاوڑ چڑھن' غصے وچ آون وغیرہ۔ ایس توں لفظ "تاپ" مُھیا ہے' جس دے معنی بخار وی ہن۔ اگوں اک ہور مرکب ہے "کھنگھ تاپ" یعنی تپدِق۔

انگریزی لفظ سائیکولوجی لے لوو۔ ایہہ دو لفظاں دا مرکب ہے۔ سائیکو تے لوجی۔ ایہدے دوویں جوڑ یونانی بولی توں لئے گئے ہن۔ Psycho یعنی پسیخی جس دی معنی ہن "روح" تے Logy جس دے معنی "علم"۔ ہُن جے اسیں یونانی دے لفظاں مگر جایئے تاں سائیکولوجسٹ اوہ سیانا ہے جو روحانی تے ذہنی علاج کردا ہے۔ پر انگریزی وچ "روحانی" دا مفہوم ایہدے وچوں اُکا ای گھٹاواں رکھیا گیا ہے۔ ونگیاں ہور وی دِتیاں جا سکدیاں ہن۔

میں جیویں پہلاں دس پائی ہے' علمی کھیتراں لئی نویں لفظالی ہوند وچ لیاون لگیاں سانوں ایہہ اصول اپناؤنا پوسی۔

پنجابی وچ اک لفظ ہے "سار" جس دے معنی ہن علم' خبر' لوہا' تلوار' تت وغیرہ۔ جے اسیں ایڈے موکلے تے بھروں معنیاں والے لفظ نوں Logy دے تھاں اپنائیسے تاں کئی جھیڑے اتھے ای نجھٹے جاندے ہن۔

سائیکولوجی لئی چِت سار۔ اگوں سُچیت (باشعور)' اچیت (لاشعور) کُچیت (بے شعور) وغیرہ۔

بیالوجی لئی جیوسار

جیالوجی لئی بھوسار۔ اگوں جیولاجیکل سروے لئی "بھو سرو یکھن وغیرہ)

زوآلوجی لئی پاہ سار۔

انج ای اگے توں اگے لفظ بندے ٹُرے جاسن۔ کجھ ہور کھیتراں دے لفظ ویکھو:

"ورتن" توں ہڈ ورتی اسیں آٹو بایوگرافی لئی پہلے ای ورتدے ہاں۔ رل

ورتن (کوآپریشن) رل ورتن، سوشلزم لئی اتے سانجھ ورتن، کمیونزم لئی ورتے جا سکدے ہن۔

آکسیجن۔ ایہہ یونانی لفظ آکسی (ہوا) تے جن (جنن) دا جُڑیل ہے۔ ایہدے لئی سِدھے ای اسیں پنجابی جڑیل "واجنی" ورت سکدے ہاں۔

ہائیڈروجن۔ ایہہ یونانی لفظ ہائیڈرو (پانی) تے جن (جنن) دا جُڑیل ہے۔ ایہدے لئی اسیں پنجابی جُڑیل "پنجنی" ورتوں وچ لیا سکدے ہاں۔

پنجابی وچ اگیتراں پچھیتراں دی کوئی تھوڑ نہیں۔ ایس پاروں اسیں لوڑیندیاں سائنسی اصطلاحواں اگیتراں پچھیتراں لا کے کئی نویں لفظ سِدھے ای گھڑ سکدے ہاں۔

3

ہُن میں ایتھے کجھ اگیتراں پچھیتراں دیندا ہاں تاں جو نویں لفظالی گھڑن لگیاں ایہناں نوں ورتوں وچ لیاندا جاوے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اپنی کتاب "گویڑ" (صفحہ 21) وچ لکھیا ہے "پنجابی وچ.... سابقیاں (اگیتراں) دی گنتی اک یاں دو ہے" کیہ اوہ ٹھیک کہندے ہن؟ رتا کُو تھلے دھیان مار کے ویکھو۔

آ۔1 آپ۔ آپ ترّاپی، آپ جوگا، آپ موہناں۔

ا۔ اچل، اٹُٹ، اکُ، اپٹ (جیہڑا ریشم نہیں)، اگھڑ (جیہڑا گھڑیا نہیں)، اچھّل۔

ات۔ ات کتھنی، ات وادی۔

ادھ۔ ادھ رِدھا، ادھ مویا، ادھ کھڑ، ادھواٹا، ادھ پچدھ، ادھ دنڑیں، ادھ واڑ۔

ادھو۔ ادھو ادھ، ادھو رانا۔

ان۔ ان جان، ان ہونی، ان مُلا۔

انڑ۔ ان بن، ان پڑھ، ان چتا، ان سونہا، ان رکھنڈر، ان وانڈا۔

اندھ۔ اندھار، اندھارا، اندھار کھاتا، اندھوڑا، اندھار مچن۔

ب بے۔ بے آس، بے بارا (بے وُقعت)، بے تِھتا، بے چپا، بے ذوہ (بے گناہ) بے زرداری۔

بیا۔ بیاسی، بیانگل (دوشاخہ لکڑی)۔

بُل۔ بُلبل، بُلار، بلیار (باتونی)۔

بھر۔ بھرپور، بھرجوانی۔

پ پُتر۔ پُترپتا (لاڑے والیاں ولوں)، پُتریلا (لے پالک)۔

رپٹ۔ رپٹکا، رپٹوکا۔

رپچھ ر رپچھل۔ رپچھلگ، رپچھواڑ، رپچھونہا، رپچھل پیری، رپچھوڑکی (پچھے ہتھ بنھن دی حالت)، پچھڑیا۔

پر۔ پرسوں، پرار، پرلا، پروکھا، پروبھرا (دوُراڈا)، پردیس۔

پڑ۔ پڑدادا، پڑپوترا، پڑچھتی۔

پنج۔ پنجوترا، پنجوتھ (پنجواں حِصہ)۔

ت ت۔ تِکون، تِگنا، تِلڑ، (وٹیاں ہوئیاں ترن رسیاں)، ترل (ترن تھناں والی) تروڑا (تیہرا)۔

تر۔ ترسُول، ترِیجا، تراسی، ترِڈھا، ترہائی (تہائی)۔

تے۔ تیہرا، تیلڑ، تیکھرا۔

ترَے۔ تریاکل (غیر جانبدار' ثالث)' تریوے۔

چ چو۔ چوگا' چودھار' چورس' چوگنا۔

چھ۔ چھکا' چھکّا' چھیوگ (چھیواں حصہ)۔

دُ دو۔ دوسانگا' دومیل' دوراہا' دوہر۔

ر راء۔ راء طوطا' راء جمّوں۔

س س۔ سچتر' سپتر' سجن۔

سُ۔ سگنّدھ' سچیت' سُمَت (چنگی مَت)۔

ست۔ ست ناجا' ست بھرائی۔

سج ر سجر۔ سج ویاہی' سجرسُو۔

ک ک۔ کرُوپ' کرُتا' کپُتر۔

کُ۔ کُسنگ' کچُا' کچُال۔

کٹھ۔ کٹھ پُتلی' کٹھ پھوہڑا' کٹھولا (لکڑی دا بھانڈا)۔

کل۔ کلجیبھا' کلموہنا۔

م مٹھ۔ مٹھ بولڑا۔

ن نِپن' نکمّا۔ نسکھن' نخالص' نڈر۔

پچھیتراں

آ آپ ر آپا۔ ملاپ' موٹاپا۔

آٹا۔ پھراٹا' سرلاٹا۔

آدھا۔ پچادھا' سپادھا۔

آر۔ چنگھار' کھڑکار' ٹُکار' چھنکار' لوہار' سُنار۔

آری۔ لکھاری، کھڈاری۔

آس۔ مِٹھاس، کھٹاس۔

آک۔ اڈراک، چڑاک (چڑن والا)، پیاک۔

آکل۔ ڈراکل، شرماکل، پیاکل۔

آل۔ مُکال۔

آں۔ کھُمباں، سوانیاں، موجاں، لہراں۔

آن۔ نِوان، نِچان، اُٹھان۔

آندرا۔ مہاندرا، وٹاندرا۔

آندرُو۔ سِکھاندرو، وٹاندرُو، جماندرُو۔

آندھ۔ کچیاندھ، سڑاندھ، کریاندھ (اُٹھاں دی)۔

ا۔ مُنڈا، چھڑا، بکرا، جھوٹا، اُبالا، ساڑا، پٹاکا، تریما (قطرہ)، پوچا، ورتاوا۔
گھائی توں گھاٹا، کوڈی توں کوڈا، بوری توں بورا، سِٹھا، ہتھا، دستا، کسا، گِلا۔

ای۔ بہائی، دھوائی، چھٹائی، لِکھائی، پڑھائی۔

اُتر۔ جٹھتر (جیٹھ دا پُتر)، دیاتر (دیور دا پُتر)

ال۔ بھجاکل (گھرڈں نسن والی)، بدھل، چھُٹل، جانگھل، ترِڑل، چڑاکل۔

انت۔ لڑنت، اڑنت۔

او۔ بھاگو، چلاکو۔

اُو۔ اڈاوُ، اسارُو، اجاڑُو، اگاڑُو، بگوُ، تاڑُو، تارُو۔

اوای۔ کٹوئی (پَیلی دا مُل پاون والا)۔

اوتی۔ کٹوتی، منوتی۔

اوٹا۔ کلوٹا (کالے توں)، ملوٹا (میلے توں)۔

اوٹا۔ ہرنوٹا، پڑوٹا۔

اُورا۔ کٹوُرا۔

اوگ۔ پنجوگ، چھوگ۔

اولا۔ کھٹولا۔

اولا۔ چسولا۔ وسولا۔

اوں۔ مگروں، اصلوں، مولوں، ہڈوں، گھروں، کدھروں

اوگڑا۔ بلونگڑا، بچونگڑا، ٹھونگڑا۔

اوئیا۔ نندوئیا، بھنوئیا۔

ای۔ لاہوری، کشمیری، لوہاری، گھماری، جنی، ٹھوٹھی، منجی، کسرتی، جوگی، واگی، تیاگی، گھرکی، بھیالی، دلالی، پھانسی، ریتی، پونچی، انگوٹھی۔

ایا۔ ودھیا، گھٹیا۔

ای ال۔ اڑیئل، کڑیئل، مریئل، سڑیئل۔

ایپا۔ جٹیپا، بڑھیپا، رنڈیپا۔

ایت۔ ڈکیت۔

ایٹا۔ کھتریٹا، جٹیٹا۔

ایچ۔ بندھیچ، بنگیچ۔

ایرا۔ بھٹیرا، کمیرا، لمیرا۔

ایڑ۔ کٹیڑ، گدھیڑ۔

ایل۔ گندھیل، مُجڑیل۔

ایلا۔ چمکیلا، بھڑکیلا۔

ایں۔ کتھائیں، ادائیں، اٹھائیں۔

پ پ۔ سیانپ، سوہنپ۔

پتی۔ لکھ پتی، کروڑپتی۔

پُنا۔ منڈپُنا، ان جانُپنا، لُچ پُنا، گُنڈپُنا۔

ت ت۔ مٹھت، رنگت، رلت۔

تر۔ منگیتر، پچھیتر، اگیتر۔

تن۔ کلتن، پلتن، چڑتن۔

تی۔ بھرتی، گنتی، ڈتی۔

چ چاری۔ ساکا چاری، کڑما چاری۔

چو۔ سُرچو، گھڑ چو۔

چُور۔ امچُور۔

چُون۔ لوہ چون۔

چی۔ صندوقچی، نعمچی۔

د داں۔ کِدراں، جِدراں، اودراں۔

دانی۔ لُون دانی، مچھردانی، سُرمے دانی۔

ر ری۔ چھتری، پچاری، جواری، کٹری۔

ڑ ڑ۔ ہُرٹ، پھوسڑ، بُھڈ، چُھٹر، گُز، گُھو، بِحُرٹ۔

ڑا۔ رُکھڑا، ٹکڑا، پھڑا، کوٹھڑا۔

ڑی۔ کنٹری، دِلڑی، لنگڑی، پگڑی، گٹھڑی، اگاڑی، پچھاڑی۔

س

سار۔ ہنڈھن سار، ملنسار۔

ک۔

ک۔ بالک، ڈھولک۔

کا۔ میکا، پیکا، نانکا، جِنکا، پٹکا، ابوکا، کلوکا، رتوکا، چوکا، پھکا، نایکا، گاریکا، دیہڑکا۔

کار۔ پھنکار، للکار۔

کٹ۔ لوہاکٹ، منج کٹ۔

کڑ۔ بُھکڑ، بُھلکڑ۔

کو۔ جِرکو، رِتاکو، تھوڑاکو، پڑھاکو، لڑاکو۔

کی۔ دبکی، گھُرکی، پھِرکی۔

گ

گا۔ چوگا، چھکا۔

گھر۔ ڈاک گھر، تار گھر۔

ل

ل۔ مُچھل، دُدھل، ڈِھڈل، بھگّل، جتّل۔

لا۔ چُنجالا، جتیالا (جت والا)، کسیلا، اُتلا۔

لی۔ لاڈلی، مکرلی، چُوڑیلی، (چُوڑے والی)۔

م

ما۔ ٹھرھما، چُدھّرما۔

ݨ

ݨ۔ مالݨ، تیلݨ، جوگݨ، ویرݨ، اُلجھݨ، پالݨ، دھکݨ، جھاڑݨ

ݨا۔ ویلݨا، گھوٹݨا، کھُرچݨا۔

ݨی۔ پھُوکݨی، دھونکݨی۔

و

وا۔ پرچھاوا، ہیروا، بہلاوا۔

واڑا۔ قصائی واڑا، ماچھی واڑا۔

واڑی۔ چھُل واڑی۔

وال۔ بھائیوال، اُٹھوال، بکروال۔

والا۔ ٹانگے والا، گھروالا۔

واں۔ اُبھرواں، بھرواں، کھڑواں، ٹِکواں، دسواں، گیارواں، اپھرواں، دھکیواں، گانواں، مانواں، چھانواں۔

ونڈا۔ گھاٹے ونڈا، لاہے ونڈا۔

پُنگریواں

میں جدوں "کن لیکھا" (ا) جوڑدا پیاساں تاں کجھ سجناں میتھوں ایہہ منگ کیتی کہ میں سبھناں کتاں دا پُنگریواں (اشتقاق) وی نال دے نال دساں۔ میں الیس منگ نوں ڈھیر چرلا کے چِتویا تے گھوکھیا۔ وت میں الیس ہٹے تے اپڑیا کہ ایہہ کم وڈا سوکھا وی ہے تے ڈاڈھا اوکھا وی۔ سوکھا الیس پاروں کہ پُنگریواں دسن والیاں پَنج ست پوتھیاں نوں موہرے دھرکے، ایہہ کم سہجے ای نجِھیا جا سکدا ہے۔ نالے ہَجیا کھپاوَن دی لوڑ وی نہیں پُنپی۔ پچھلیرے جو کجھ لکھ گئے ہن، اوس نوں کدوں کسے مجُھٹلایا ہے۔ مونیئر ولیمز، آر ایل ٹرنر، جان پلیٹس تے دوجے پرچوہے سیانیاں دا لکھیا تاں ربی ٹُھپے والا متھیاویندا ہے۔
ڈاڈھا اوکھا الیس پاروں آکھدا ہاں کہ میں پنجابی تے سنسکرت دی اکھوتی ساکا چاری نُوں نہیں مَندا۔ جدوں دی میتوں ایہہ سُوجھی پئی ہے کہ ایہہ دھرتی لکھّاں کروڑاں ورھیاں توں وسدی پئی ہے۔ الیس دوران ڈھیر ساری اُتھل پتھل ہوندی رہی ہے۔ کئی پرڈوہی جاتیاں اتھے آئیاں، وت ایتھوں دے وسنیکاں نال رل مِل کے وسن لگ پئیاں۔ اوڑک اوہناں دی بولی دے جیہڑے بول ساڈی بولی پچا سکی، اوس ساڈے لئی سانبھ کے رکھ لئے۔ اوہ اج وی ساڈی ورتوں وچ آوندے پئے ہن۔ پر مشکل الیس گل دا ہے کہ ایہناں لکھّاں کروڑاں ورھیاں دی

تاریخ سانبھی نہیں لبھدی۔ پچھلیرے سیانیاں نوں جیہڑیاں پرانیاں توں پرانیاں لکھتاں لبھیاں، اوہ سنسکرت وچ سن۔ اوہناں نوں ایہناں لکھتاں دی بولی نے کُجھ ایہی کجھ گھتی کہ اوہ بے مہارے ہو کے کُوک پئے کہ سنسکرت ای سبھناں بولیاں (پنجابی، سندھی، گجراتی، بنگالی وغیرہ) دی جننی ہے۔ اوہناں بھانے جدوں آریہ ایتھے آئے تاں ایہہ دھرتی مُنجّی تے سکھنی سی۔ ہورتے ہور ایہناں سیانیاں دا دھیان رِگ وید وِچلیاں پئی، 'اسُر' دسیوتے دُوجیاں غیر آریائی جاتیاں تے اوہناں دیاں بولیاں ول وی نہیں گیا۔ خورے ایہہ شت پتھ براہمن (III-2) تے پتنجلی دی "مہابھاشیہ" توں کیوں اُک گئے، جتھے اسُراں دی آپنی بولی ول سَینت کیتی گئی ہے۔

ہُن جد کہ تھیہہ کھٹائی دے سیانے دھرتی دا سینہ چیر کے پرانی وسوں جیویں ہڑپہ، سرائے کھولا، جلیل پور، چولستان، موہن جودڑو، کوٹ ڈیجی، آمری، نال، رحمان ڈھیری وغیرہ بارے پکا پیڈھا نتارا کر چکے ہن۔ اجے وی لسانیات دے وڈھیرے سیانیاں دی سُوئی آریاں اُتے ای اڑی ہوئی ہے۔

ایہناں سیانیاں ایہہ سِدھ کرن لئی عُمراں گال دِتیاں ہن کہ ہر بولی دا مُنگریواں سنسکرت وِچوں ہویا ہے۔ جے کیتے ہتھ نہیں اڑدا تاں اٹے سٹے نال کم سارنا ایہناں دی سیانپ دا وڈا کمال ہے۔ جے اک سیانا کِتوں تھڑک وی جاندا ہے تاں دُوجا مدد لئی بوہڑن توں کدے نہیں کھنجھدا۔ وگی پاروں اک بول لیندے ہاں۔ ایہہ ہے "شرن"۔ سیانے ایس دے معنی "پناہ" دسدے ہن۔ ایہہ سنسکرت کُن "شر" توں مُنگریا ہے، جس دے معنی "مارن" ہے۔ ہُن "پناہ" تے "مارن" دو متضاد معنی رکھدے ہن۔ ایتھے سیانیاں دی سیانپ اڑ پیندی ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پناہ اوہو لوڑدا ہے جس نُوں مارن لئی کوئی اُتاولا ہووے۔ جس پناہ دِتی ہووے، اوہ اوس دی راکھی کردا ہے اتے جے لڑن بھڑن لوڑیندا ہووے تاں اوس توں وی نہیں بُھکدا۔ اوہ آکھدے ہن کہ انج ایہہ دوویں بول اک دُوجے

دی ضد نہیں رہ جاندے۔

اک ہور وَنگی لیندے ہاں۔ پنجابی بول "چُوڑی" تے "چُنڈ" نُوں مونیئر ولیمز سنسکرت "چُوڈ" توں مُپنگرے دسدا ہے۔ اوس الیس دے انگریزی وچ جو معنی دِتے ہن' اوہ انج ہن: چوٹی' چُونڈا' سر' سکھر' چُوڑی وغیرہ۔ آر ایل ٹرنر وی ایسے لیہے ٹُریا ہے۔

مونیئر ولیمز تے ٹرنر (2) آکھدے ایہہ پئے ہن کہ پنجابی بول: "چُنڈ" تے "چُوڑی" اِکو سنسکرت بول "چُوڈ" توں ہوند وچ آئے ہن۔ ایہہ دوویں چیزاں اَکیاں وکھ ہن۔ اِک دا سِرنال تے دُوجی دا باہنہ نال سانگا ہے۔ ایہناں پرچُوہے سیانیاں ایہناں چیزاں وچالے سانگا جوڑن ول کوئی دھیان نہیں دِتا۔ ایتھے پھیر سیانیاں دی سیانپ اوہناں دی مدد لئی بوہڑی ہے۔

جی الیس ریال (3) ایہناں دوناں دا پاڑ ایوں میلدے ہن۔ پئی سنسکرت "چُوڈ" دے اصل معنی "ولھیٹواں" ہے' جس نُوں انگریزی وچ SPIRAL آکھدے ہن۔ اِنج ایہہ "چُنڈ" تے "چُوڑی" دوناں لئی ڈھکواں ہے۔ انج اوہناں ایہہ دس دی کھیچل نہیں کیتی کہ سنسکرت "چُوڈ" دے معنی "ولھیٹواں" اوہناں کتھوں لئے ہن؟ جے اوہ دس پا دیندے تاں اوہ کھرے سیانے کیویں گِنے جاندے وینْدے۔

لگدے ہتھ اک ہور وَنگی ویکھ لوو۔ پال وھیلی (4) آکھدا ہے کہ "پہاڑا" سنسکرت بول "پرتی گھات" توں بنیا ہے۔ دُوجے بنّے جی الیس ریال (5) ہوری آکھدے ہن کہ "پرتی گھات" دا بول "پہاڑا" وچ نہیں وَٹ سکدا۔ اوہ دسدے ہن کہ ایہہ سنسکرت دے "پرگھات" توں "پکھاٹ" آگوں ایس توں "پہاٹ" تے مُڑ ایس توں "پہاڑا" ہوند وچ آیا ہے۔ ہُن ایہہ کھپا کوئی ہور سوجھوان پُورسی کہ "پرگھات" توں "پہاڑا" بنن تیک دے جو پڑاء دسے گئے ہن' اوہ کتھوں لئے گئے ہن۔

اُٹے سٹے نال کم سارن تے پُنگریواں گویڑن دِیاں چوکھیاں ساریاں ونگیاں دِتیاں جا سکدیاں ہن پر حال دی گھڑی ایہناں نال ای جھٹ لنگھالود تاں جو میں تہاڈے نال کجھ ہور گلاں سانجھیاں کرن والا بناں۔

دُوجی لوکھیائی ایہہ سی کہ ایہہ سیانے کیہاں بولاں دے پُنگریویں وکھ وکھ کتاں توں دسدے سن۔ ہُن اِک نوں چھیڑن تے دوجے نُوں ورت لین لئی مینوں کوئی سواہری دلیل نہیں لبھدی پئی سی۔ وگی پاروں اسیں اک بول "پشُو" لیندے ہاں۔ سنسکرت وچ ایہہ "پشو" ہے۔ مونیئر ولیمز دسدا ہے کہ ایہہ سنسکرت کن "پش" توں پُنگریا ہے جس دے معنی "بنھن" ہے۔ ایس دے اُلٹ "تحقیق لغات سندھی" (6) تے "سامی دھاتُو کوش" (7) وچ دسیا گیا ہے کہ ایہہ سنسکرت کن "درش" (ویکھن) توں پُنگریا ہے۔ اتے "پسو" دے ایہہ معنی بندے ہن کہ جو سبھناں نوں ویکھے، پر بھلے بُرے دا وچار نہ کرے۔ ہُن تسیں آپے دسو کہ دوناں کتاں وچالے پاڑ دا نتارا کیویں کیتا وَنجے۔

کجھ ہور ونگیاں ویکھو:

1- بول "چودھری" توں اسیں سارے جانُو ہاں۔ ایہہ نِت ورتوں وچ آوندا ہے۔ مونیئر ولیمز دسیا ہے کہ ایہہ سنسکرت "چکردھر" دا وٹیا ہویا رُوپ ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ "چکر" دے معنی "بہت سارے پنڈ" ہن اتے "چکردھر" دے معنی بندے ہن' اک صوبے دا گورنر وغیرہ۔

دُوجے بنّے پنجابی کوش (8) وچ ایس نوں "چترُ دھاری" دا وٹیا رُوپ متھیا گیا ہے' اتے ایس دے معنی ہن "جس دے سر تے چھتر جھُولدا ہووے۔"

اگوں تحقیق لغات سندھی (9) وچ ایس نوں سنسکرت: "چترُ دھر" دا وٹیا رُوپ دسیا گیا ہے اتے معنی کیتے گئے ہن "چار رکھن والا۔" ڈاکٹر منڈیلو ہوراں ایہہ نہیں کھولیا کہ "چودھری" چار سوانیاں رکھن والا ہوندا ہے جاں

کھوتے گھوڑے۔

2- پنجابی بُزکتی (10) وچ دسیا گیا ہے کہ "سُورگ" دے معنی "روشن جاں نورانی تھاں" ہے کیوں جو مونیئر ولیمز سنسکرت کن "سُور" دے معنی "چمکن" دسدا ہے تے "سوَر" توں ای ایہہ بول بنگریا ہتھیا گیا ہے جد کہ تحقیق لغات سندھی (11) وچ ایس نوں:

(ا) "سُور" (آواز) تے "گو" (وجن) توں بنگریا دسیا گیا ہے۔ مطلب ایہہ کہ اوہ تھاں جتھے چنگیاں آوازاں ہوسن۔

(ب) سُ (چنگی طرح) تے "رُج" (وجن)۔ مطلب ایہہ کہ اوہ تھاں جتھے چنگی طرح جانا جاں رہنا ہے----- انج "سُورگ" بول دے بنگریویں بارے سیانیاں دی رائے وکھو وکھری ہے۔

3- "دیور" پنجابی وچ نت ورتوں دا بول ہے۔ پنجابی بُزکتی (12) وچ دسیا گیا ہے کہ ایہہ سنسکرت کن "دِو" توں بنگریا ہے اتے ایس کن دے معنی "کھیڈن' دل لگی کرن" وغیرہ ہن۔ انج سنسکرت کن دی پکھوں "دیور" دے معنی بنے "بھابی نال ہسن کھیڈن والا" جاں "بھابی نال دِل لگی کرن والا" ہویا۔

دُوجے بنّے قدیم سندھ (13) وچ ایس نوں "دِوی" تے "ور" توں بنیا دسیا گیا ہے' جس دے معنی "دُوجا کھسم" کیتے گئے ہن۔ ایتھے وی سُوجھوان متفق نہیں ہن۔

4- پنجابی کوش وچ پنجابی بول "کا" نوں سنسکرت "کشایہ" دا وِٹیا رُوپ دسیا گیا ہے جد کہ آر ایل ٹرنر آکھدا ہے کہ ایہہ سنسکرت "کرک" توں وِگڑ کے بنیا ہے۔ ایہہ وکھ گل ہے کہ "کرک" دے معنی "گورا" تے "چِٹا" ہن۔

5- پنجابی کوش وچ پنجابی بول "نیانا" سنسکرت کن "نہہ" (بنھن) توں بنگریا

دسیا گیا ہے جد کہ ٹرنر ایس نُوں "ندان" (رسی) توں وگڑ کے بنیا دسدا ہے۔

6- پنجابی رُتکنی (14) وچ سنسکرت کن: "دَرھ" دے معنی "پھڑن" دسے گئے ہن جد کہ دھاتو رُوپ کوش (15) تے تحقیق لغات سندھی (16) وچ ایس دے معنی "شروع کرن" لبھدے ہن۔

ڈھیر ساریاں ہور وی وَنگیاں دتیاں جا سکدیاں ہن پر اوہناں نال گل کتے دی نہیں اپڑنی۔ وچلی گل ایہہ ہے کہ ایہناں سیانیاں دا دھیان کدے وی ایس پاسے نہیں گیا کہ اِک بولی توں دُوجی بولی نہیں پُنگردی۔ ایہہ سوچ ہڈّوں ای کھوٹی ہے کہ بولیاں دیاں وی جنیٹیاں ہوندیاں ہن اتے اگوں اوہناں دیاں دھیاں تے دوہتریاں وی۔ جے سچ پچھو تاں بولیاں اک دُوجی توں مانگویں بول لے لیندیاں ہن۔ کدے تاں اِن بِن اُنج دے اُنج یعنی تت سم رُوپ وچ رکھ لیندیاں ہن اتے کدے اوہناں وچ سُر (VOWEL) جاں اُسر (CONSONANT) دا گھاٹا وادھا کر کے یعنی تدبھو رُوپ وچ اپنا لیندیاں ہن۔ کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ واجاں تاں ہوندیاں ہن پر بولن والے اپنی سوکھ پاروں اوہناں نُوں دُوجیاں واجاں نال وٹا لیندے ہن جیویں لارڈ توں لاٹ، لینٹرن توں لالٹین، مسجد توں میت وغیرہ۔

کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ کسے اک بولی وچ اک واج ای نہیں ہوندی، ایس پاروں لوہڑے لئی کوئی اکھر وی نہیں گھڑیا گیا ہوندا۔ ایس کر کے جدوں اوہ دُوجی وچ اُتھیا جاندا ہے تاں اوہدی تھاں کوئی نیڑے دی واج والا اکھر رکھ لیا جاندا ہے۔ پنجابی دی واج "ڑ" سنسکرت، انگریزی، فارسی وغیرہ کسے وچ وی نہیں۔ جدوں سنسکرت ایس واج والے بولاں نُوں آپنی جھولی وچ گھتیا تاں "ڑ" دی تھاں کتے "ٹ" اتے کتے "ڈ" دی واج والے اکھراں نُوں ورت لیا جیویں گھوڑا نُوں گھوٹک، جڑھ نُوں جٹ، کُکڑی نُوں کُکٹا، ہاڑھ نُوں اشاڈھ، پیڑ نُوں پیڈ، پیڑا نوں پیسٹھ، گھنڈی نوں گھنٹکا، جھاڑی نُوں جھاٹا، کُڑچھی نُوں کُڈ چھی، بھاڑا نُوں بھاٹکا وغیرہ بنا لیا۔

کدے ایسہ وی ہوندا ہے کہ اِکو بول نُوں اِک جُوہ وچ اِک ڈھنگ نال تے دُوجی جوہ وچ دُوجے ڈھنگ نال اُچاریا ویندا ہے۔ سیانے ایس وکھریویں دی دس پاون لئی کدے کدے نویں اکھر گھڑ لیندے ہن۔ پشتو وچ وی اِکو بول دے دو وکھ وکھ اُچارن اوین بنے ہوئے سن۔ سیاناں ایس نوں ایوں سُلجھایا کہ ځ نوں ز تے ج لئی، څ نوں س تے چ لئی، ږ نوں گ تے ژ لئی اتے ښ نوں ش تے خ لئی ورتیا جاندا ہے۔ انج بول دا لِکھتی رُوپ تاں اِکو جیہا ای رہندا ہے پر بولن والے آپنی آپنی جوہ دے اُچار مطابق بول لیندے ہن۔ انج ای سنسکرت وچ وی اِک اکھر क्ष ہے۔ سیانے مَندے ہن کہ لوہناں نُوں ایس دے اصل اُچار دا نہیں پتہ پر بُہتے اوہ ایس نُوں "کش" کہہ کے اُچار دے ہن۔ خروشتی وچ وی اِک ایہو جیہا اکھر ۲ ہے۔ اوس دا اُچار وی "کش" دسیا جاندا ہے۔ جے چج پُچھّو تاں ایسہ دوویں اکھر اوسے لیہہ تے ٹُریاں گھڑے گئے سن جیویں پشتو والیاں گھڑے ہن۔ اصل وچ क्ष تے ۲ اوتھے ورتیندے سن، جتھے اِک جُوہ دے لوک ایس نوں "کھ" تے دُوجی جوہ دے "چھ" اُچار دے سن۔ جیویں لِچھن تے لکھن، اکھر تے اچھر، کھتری تے چھتری، چھار تے کھار، چھِمّی تے کھِمّی وغیرہ۔ ایہناں نُوں لکشن، اکشر، کشتری، کشار وغیرہ پڑھنا، سنسکرت لِکھتی رُوپاں نُوں نہ سمجھن والی گل ہے۔

میں تہاڈا دھیان اِک ہور مسئلے وَل دواندا ہاں۔ ایسہ تاں سارے سیانے مَندے ہن کہ ویداں دی بولی تے کلاسیکی سنسکرت وچ ڈاڈھا فرق ہے۔ ویدی بولی وچ جتھے اِکو اِک بول ہے، اوہدی تھاں سنسکرت دِنو دن امیر کیویں ہوندی گئی؟ ایسہ منّا پوسی کہ اوہ ورتیندیاں تے چالو بولیاں توں مانگویں بول لے کے آپنا بھنڈار پُوردی رہی ہے۔ بول کھچاون جاں اپناون دا اوہو ڈھنگ سی، جس دی میں اُتے دس پائی ہے۔ کھوجیاں ڈھیر سارے اجیہے بولاں دا تھوہ لا لیا ہے، جو مُنڈا، دراوڑی، یونانی وغیرہ بولیاں توں سنسکرت وچ ورتے گئے ہن۔ ہور تاں ہور رِگ وید دے

وی کئی اجیہے بولاں دی دس پائی گئی ہے' جو مُنڈا تے دراوڑی بولیاں وِچوں مانگویں ہن۔ جیہناں دی اجے کِتے وی دس نہیں پئی اوہناں اُتے "دیسی" دا ٹھپّا لا دِتا گیا ہے۔ ہُن ایہہ کوئی سیانا نہیں دسدا کہ جے سنسکرت ای سبھناں بولیاں دی جننی ہے تاں دیسی بول کِس کُلیھنی دی کُکھوں ہن؟

میری جاچے جے سنسکرت دے پِنڈے توں دُوجیاں بولیاں دا اُچھاڑ لتھ سکدا تاں تھلیوں ننگی بُچی ویدی بولی ای رہ جاندی پر ایس ویلے ایہہ ممکن نہیں رہیا۔ گھوگھٹ ہُن اسیں ایہہ تاں کر سکدے ہاں کہ ہر بول دا مُنگریواں سنسکرت وِچوں لبھن لئی گویڑاں توں کم نہ ساریئے' جد رِگ وید ای ملاوٹ توں وانجھا نہیں تاں مگرلیاں سنسکرت لِکھتاں اُتے کیویں وساہ کیتا جا سکدا ہے۔

ایہناں ساریاں گلاں دا سِٹا ایہہ وی نِکلدا ہے کہ پنجابی دے بول بھنڈار وچ مُنڈا' دراوڑی' ویدی' یونانی' عربی' فارسی' انگریزی تے کئی ہور جاتِیاں تے ان جاتِیاں بولیاں دے بول بھرے پئے ہن۔ عربی' فارسی' انگریزی وغیرہ دا رلا ساڈے ساہمنے ہویا ہے اتے ایس رلے نُوں سنجاننا کُجھ ساڈے لئی ایڈا اوکھا وی نہیں پر جے اکو بول پنجابی' مُنڈا تے سنسکرت وچ جاں پنجابی' دراوڑی تے ویدی وچ ہووے تاں اوس نوں سنسکرت جاں ویدی دے کھاتے پا دینا سیاپ بھری گل نہیں۔ ہو سکدا ہے کہ شکاں' کُشاناں' ہُوناں جاں کِسے ہور ان سیاپی جاتی دا بول ہووے' جو تُردا پھردا ساریاں بولیاں وچ رچ مچ گیا ہووے۔ پر ہاسو ہیٹی گل تاں ایہہ ہے کہ جے اوہ سنسکرت وچ دی کھپ چُکیا ہے تاں سیانیاں اوس اتے سنسکرت دا ٹھپّا لاون توں نہیں جھکنا ______________ اتے اسیں اوہناں دا کُجھ نہیں وگاڑ سکنا۔

میرے کُجھ اجیہے ای وچار سن' جیہناں پاروں میں "کِن لیکھا" وچ مُنگریویں نہیں دس سکیا۔ ایہہ کم وڈا سوکھا وی سی تے ڈاڈھا اوکھا وی۔ سوکھا مینوں. چِدا نہیں سی تے اوکھا میری وسوں پروکھا سی۔

حوالے تے ورتیاں کتاباں

1- محمد آصف خاں، تنویر بخاری کن لیکھا، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1984ء-

A/1- مونیئر ولیمز، سنسکرت انگلش ڈکشنری، آکسفورڈ، 1979-

2- آر ایل ٹرنر، اے کمپیریٹو ڈکشنری آف انڈواریَن لینگوئجز، آکسفورڈ 66-1962-

3- جی ایس ریال، پنجابی نرکتی، ہوشیار پور 1972، صفحہ 89-

4- پال وھیلی، نوٹس آن ایٹی مولوجیز آف ہندی رورل ورڈز، کلکتہ 1904ء، صفحہ 37-

5- حوالہ 3 صفحہ 51-

6- ڈاکٹر عبدالکریم سندیلو، تحقیق لغات سندھی، حیدر آباد، 1980-

7- ڈاکٹر عبدالکریم سندیلو، سامی دھاتو کوش، حیدر آباد، 1981-

8- پنجابی کوش، بھاشا وبھاگ پٹیالہ، 71-1955-

9- حوالہ نمبر6، صفحہ 120-

10- حوالہ نمبر3، صفحہ 112-

11- حوالہ نمبر6، صفحہ 171-

12- حوالہ نمبر3، صفحہ 109-

13- بھیرومل مہرچندا ڈوانی، قدیم سندھ، حیدر آباد، 1980، صفحہ 336-

14- حوالہ نمبر3، صفحہ 14-

15- دھرم راج نارائن گاندھی، دھاتو رُوپ کوش، رتناگری، 1887، صفحہ 52-

16- حوالہ نمبر6، صفحہ 4-

پنجابی بولی دا پچھوکڑ

اجوکیاں ہند آریائی بولیاں وچوں پنجابی وی اِک مِتھی جاندی ہے۔ ایہناں بولیاں بارے ترِن وکھو وکھرے نظریے پر چلت ہن۔ جیویں:

(الف) ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نُوں پانِنی نے "اشٹا دھیائی" راہیں گرامر دے اصولاں وچ جکڑ دِتا۔ لِکھتی سنسکرت وچ اِکسارتا رہی پر بول چال دی سنسکرت وکھری وکھری پراکرت بن گئی۔ ایہو پراکرت اگانہہ جا کے اپ بھرنش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔

(ب) ہند آریائی بولیاں سِدھیاں ویدی دی کُکھوں جمیاں ہن۔

(ج) پنجابی اِک غیر آریائی بولی ہے۔

لِکھیاراں دی وڈی گِنتی پہلے نظریہ دے حق وچ ای ہے۔ کجھ تاں ایس پاروں کہ ایہناں بولیاں وچ ویدی تے سنسکرت دے چوکھے سارے لفظ لبھدے ہن اتے کجھ ایس پاروں کہ پراکرتاں بارے جنیاں وی کتاباں پرانے پنڈتاں نے لِکھیاں ہن' اوہناں وچ ایسے نظریہ نُوں دوہرایا گیا ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ یورپی لِکھیاراں نُوں کٹیاں پکھاں توں ایہو نظریہ سُکھاوندا تے وارا کھاندا سی۔ ایس پاروں اوہناں نے وی ایسے دے لڑ لگنا ودھیرے لاہے وندا جانیا۔ تیجی گل ایہہ کہ ساڈے

دیسی لکھیاراں نوں آپوں پُن چھان تے پرکھ پڑچول دی عادت نہیں رہی۔ ایس ہاروں ہر جنا کھنا جد اجوکیاں بولیاں بارے کوئی گل چھوہندا اے تاں اوہ اوہو کجھ گلھدا اے جو اوہدے انگلیرے پکّل چکے ہوندے ہن۔

دُوجا دھڑا وی اجوکیاں بولیاں نوں ہند آریائی ای آکھدا اے۔ پر فرق ایہہ اے کہ اوہ ویدی نوں ایہناں دا سوما مَندا اے۔ ایہہ نظریہ ایڈا پرانا نہیں۔ پہلے نظریہ مطابق لکھیاں گئیاں کتاباں پڑھن گھوکھن مگروں جدوں کئی نویں سوال ذہناں وچ منگرے اتے اوہناں دا کوئی پرتاوا نہ لبھیا تاں ایہناں نے اجوکیاں بولیاں دی ساکا چاری اِک لمّا چھڑا مار کے ویدی نال گنڈھ دتی۔ دُوجی گل ایہہ کہ سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچالے ماڑی جہی وی نحوی سانجھ نہیں لبھدی۔ پھیر ایہہ کیویں ہو سکدا اے کہ کوئی بولی کسے دُوجی بولی وچوں پُھٹی ہووے۔ تیجی گل اُچیچی پنجابی بارے اے' اوہ ایہہ کہ رگ وید پنجاب وچ رچیا گیا سی۔ ایس پاروں اوہناں دی جاچے' مقامی بولی دی جننی ویدی ای ہو سکدی اے' سنسکرت نہیں' جیہدی جمن بھوئیں دا کوئی پکا تھتھا تھوہ نہیں لگ سکیا۔

اصل وچ ایہہ اوہ دھڑا اے' جو وڈے وڈے پنڈتاں تے یورپی سکالراں نوں جھٹھلاون دا ہیا وی نہیں رکھدا پر نال دے نال اوہناں دیاں دلیلاں توں مطمئن وی نہیں۔ ایہہ لوک پولے جیہے مُونہہ نال پہلیاں دی پُن چھان اُتے شک دا اظہار وی کری جاندے ہن پر لگدے ہتھ اجوکیاں بولیاں نوں ہند آریائی دے کلاوے وچ وی سمیٹی جاندے ہن۔

تیجا دھڑا اوہ اے' جس نے پہلیاں دیاں لکھتاں نوں گھٹ کے پلے بنھن دی تھاں' اوہناں نوں گھوکھیا' پرکھیا تے پڑچولیا اے۔ ایہہ لوک پنڈتاں تے یورپی سکالراں دے وڈے وڈے ناتواں توں ڈرن دی تھاں' پرکھ پڑچول مگروں آپ کسے سِٹے تے اپڑیا اے۔ اوہناں نوں ایہہ راہ بھھاون وچ کیہاں گلاں دا ہتھ اے۔ سواں' ہڑپا تے سرائے کھولا دے تھیہاں دی کھٹائی' نیگریٹو آسٹرک تے دراوڑاں دا پنجاب

وچ آون' رگ وید وچ غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر' ویدی نے سنسکرت وچ غیر آریائی لفظاں دی ہوند وغیرہ وغیرہ۔ ایہناں وچوں کئی تت نہ تاں پرانے پنڈتاں اتے نہ ای مُڈھلے یورپی سکالراں موہرے سن۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ کہ اجوکیاں بولیاں دی نحوی بنتر ویدی تے سنسکرت نال نہیں رلدی۔

سبھ توں پہلی وار میں اپنے اک مضمون "پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی" روزنامہ امروز 27 ستمبر 1959ء اتے وت پنجاب یونیورسٹی لاہور دے "اردو دائرہ معارف اسلامیہ" (کراسہ نمبر II صفحہ 663-684) راہیں لکھیاراں نوں ونگاریا سی اتے نویاں لیہاں تے ٹرن لئی پریریا سی۔ میرے بُجھاتے عین الحق فرید کوٹی نے آپنا مضمون "پنجابی زبان دیاں جڑھاں" لکھیا سی، جو میں ماہنامہ "پنجابی ادب" لاہور (اکتوبر 1960) وچ چھاپیا سی۔ میریاں بُجھائیاں لیہاں اُتے ای ٹُردیاں اوہناں نے آپنی بھوں ملی کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" لکھی سی۔ پر ایہہ کتاب وڈے دھیان نال پڑھن دی لوڑ ہے کیوں جو عین الحق فرید کوٹی نے ہندی تے سنسکرت دیاں ساریاں کتاباں تے اوہناں دے لکھیاراں دے ناں اُکے غلط لکھے ہن۔ ایس توں وکھ میری تے اوہناں دی سوچ وچ اک مُڈھلا فرق ایہہ ہے کہ اوہ پنجابی نوں دراوڑی مُبردی بولی مندے ہن جدکہ میری جاچے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے پہلی وار جدوں بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں ویلا لنگھدا گیا' وکھ وکھ لسانی گروہاں نال تعلق رکھن والے قبیلے ایتھے آوندے رہے' جیہناں دی لفظالی مقامی بولی نوں متاثر کر دی رہی۔ مُنڈا' دراوڑ' آریہ تے ہور کئی نسلی گروہ ایتھے آئے' جیہناں نے پنجابی بولی دی لفظالی دا بھنڈار بھریا۔

ایہدے توں پہلاں کہ ایہہ نکھیڑا کیتا جاوے کہ پنجابی بولی آریائی ہے جاں غیر آریائی، کجھ ہور تاں بارے وچار کرنا وڈھیرے لاہے وندا ہوسی۔

لسانیات بارے لکھن والے بُڈھلے لوکاں موہرے صرف اکو تت سی' اتے اوہ سی سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچکار لفظائی دی سانجھ۔ اوہناں دی گل آریاں توں شروع ہوندی سی اتے آریاں تے ای مُک جاندی سی۔ ایسی نینہ اُتے وڈے وڈے اُسرگئے اُسارن وچ اوہ کجھ حد تائیں سچے وی سن۔ اوہناں دے وہم گمان وچ وی نہیں سی کہ کسے ویلے تھیہہ کھٹائی (archaeology) دے ماہراں دے بیلچیاں تے کدالاں نے دھرتی تھلیوں اک ایسے وسیب نوں چنیاونا ہے' جو آریاں توں ہزاراں ورھے پہلاں رہتل دیاں سِکھراں چھوہندا پیا سی۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ کجھ لکھیاراں نے غیر آریائی قوماں اتے خاص کر کے دراوڑاں بارے گل تاں چھوہی سی پر چلاویں جہی۔ لوڑ اوہناں نوں ایہدی ایس پاروں پیندی سی کیوں جو اوہناں نوں ویدی تے سنسکرت دیاں کتاباں وچ لبھدی دراوڑی لفظائی اتے بلوچستان وچ دراوڑی ٹبر دی براہوئی بولی دی ہوند دی گنجھل ہور کسے ڈھنگ نال حل نہیں سی ہوندی پئی۔

20 ویں صدی دے تیجے دہاکے وچ ہزاراں میلاں دے گھیر وچ پسرے ہوئے ہڑپا وسیب دا تھوہ لگیا۔ سرائے کھولا تے ہڑپا (پنجاب)' موہنجو دڑو (سندھ)' لوتھل (گجرات کاٹھیاواڑ)' کالی بنگن (راجستھان)' آمری نے نال (بلوچستان) وغیرہ تھیہاں دی کھٹائی اتے اوتھوں لبھے انسانی ڈھانچیاں نے نسلیات تے لسانیات دے ماہراں نوں نویں سرے توں سوچن تے مجبور کیتا۔ گل ایتھے ای نہیں مُکی۔ سواں وادی دیاں لبھتاں نے پنجاب دی انسانی تاریخ نوں لکھاں ورھے پچھانہہ لے کھڑیا۔

ایہناں سارے تتاں نوں ساہمنے دھر کے لوڑ ایس گل دی ہے کہ پہلاں پنجاب دی لکھتاں ورھے دی تاریخ نوں نویں سرے توں ہنگھالیا جاوے تے وت لسانی تاریخ لکھن دا جتن کیتا جاوے۔ بولی دا تھوہ لاون لئی، بولن والیاں دا کھرا نپنا مڈھلی لوڑ ہے۔

○

مُڈھ وچ نسلیات دے ماہراں ایہہ ٹیوا لایا سی کہ انسان نے سبھ توں پہلاں افریقہ وچ جنم لیا سی اتے اوتھوں ای اوہ ساری دُنیا وچ کھِنڈیا سی۔ جیویں جیویں کھوج ودھدی گئی' باندر ورگے انسان (ANTHROPOID APE) تے انسان دیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچے لبھدے گئے' ایس تھیوری وچ تبدیلیاں آوندیاں گئیاں۔ کدے افریقہ' کدے چین' کدے جاوا تے کدے وسطی ایشیا توں لبھیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچیاں نوں گوہ گوچرے کر کے اوہناں دیاں عُمراں متھیاں گئیاں۔ امریکہ دے فلسفام توں انسانی لبھت دی عمر 10 ہزار ورھے' ہائیڈل برگ دی لبھت دی عُمر اک لکھ ورھے اتے افریقی لبھت دی عمر 26 لکھ ورھے متھی گئی۔ ہُن اک یونانی Mr. Aris Poulianas نے آپنی کھوج دا سِٹا دسدیاں آکھیا ہے کہ سلونیکا (یونان) دے شہر Petrelona دے اک کھُوہ توں جو انسانی کھوپڑی لبھی ہے' اوہدی عُمر گھٹ ودھ 7 لکھ سال ہے۔ (1)

پر پنجاب توں جیہڑی سبھ توں پرانے باندر ورگے انسان دی رہند کھوندھ لبھی ہے' اوہ گھٹ ودھ ڈیڑھ کروڑ ورھے پہلاں دی ہے اتے نسلیات دے ماہراں وچ Punjab Drypithicus دے ناں نال جانی جاندی ہے۔ گل ایتھے ای نہیں مُکی۔ پنجاب دے پہاڑی علاقے توں جو ہور رہند کھوندھ لبھی ہے اوس نوں Rama Pithicus آکھیا گیا ہے اتے اوس دی عُمر اک کروڑ 40 لکھ ورھے دسی گئی

ہے۔

وادی سواں دیاں لبھتاں توں ڈاکٹر ڈی این واڈیا، de Terra تے T.T.Patterson الیس سٹے تے اپڑے ہن کہ انسانی ہوند دے نشان اتھے دُوجے برفانی دور توں لبھنے شروع ہو جاندے ہن۔ اتھے دو قسم دے لوک وسدے سن۔ اک پتھرِ دے گھڑے ہتھیار تے دُوجے ہتھ کوہاڑا ورتدے سن۔ (2)

کجھ ورھے پہلاں ییل یونیورسٹی (امریکہ) دے پروفیسر ڈیوڈ پلبیم، جیالوجیکل سروے آف پاکستان دے ڈاکٹر ابراہیم شاہ تے ہاورڈ یونیورسٹی (امریکہ) دے ڈاکٹر تاثیر حسین نے کیمبل پور توں 20 میل جنوب وچ ساڈھے چار کروڑ ورھے پرانیاں چٹاناں وچوں اجیہے Primate specimens 80 لبھے ہن، جو پنجاب وچ انسانی نسل دے ارتقاءنوں اِک کروڑ 30 لکھ سال تائیں لے گئے ہن۔ ایہناں نے اک پریس کانفرس وچ ایہہ وی دسیا (3) کہ اِک کروڑ ورھے پہلاں ایس علاقے وچ انسان موجودہ شکل وچ اپڑ گیا سی۔

فرانس دا اک اُگھا عالم Henri V. Vallois سواں وادی دیاں لبھتاں نُوں موہرے دھرکے ایس سٹے تے اپڑیا ہے کہ سبھ توں پہلے صحیح انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے ساہ لیا سی۔ افریقہ، چین، انڈونیشیا، جرمنی، یونان اتے دُوجے دیساں توں باندرتے انسان دے وچکارلیاں وکھ وکھ کڑیاں نال کرتوں کرتوں لبھ پئیاں ہن پر اوہناں توں اگانہہ تاریخ نہیں ٹردی۔ اسیں ویکھدے ہاں کہ ہرپاسے ہنیرا پسریا ہویا ہے پر پنجاب وچ انسانی تاریخ دے ارتقا اک تسلسل موجود ہے۔

سرائے کھولا (ٹیکسلا) دے تھیہ دی کھٹائی توں ہُن تائیں تِن پرتاں دا پتہ لگیا ہے۔ پہلی پرت وادی سندھ دے وسیب توں وی پُرانی ہے۔ دُوجی پرت کوٹ ڈیجی (سندھ) دی ہانی ہے اتے تیجی پرت، 2500 ق م دی ہے۔ ایسے پرت توں تھیہ کھٹائی دے ماہر ایم اے حلیم (4) نُوں انسانی کھوپڑیاں تے ڈھانچے لبھے سن۔

نسلیات دے اُگھے جرمن ماہر ڈاکٹر برن ہارڈ (5) نے 47 نمونیاں دا تجزیہ کر کے دسیا ہے کہ اوہناں وچوں 50 فیصد کھوپڑیاں گول کھوپڑی والی نسل نال تعلق رکھن والیاں دیاں ہن اتے باقی لمی کھوپڑی والیاں دیاں تے دوّجے گروہ دیاں۔ ڈاکٹر برن ہارڈ دے ایس تجزیہ مگروں کجھ عالماں نے سرائے کھولا دے وسنیکاں نوں آسٹرک' دراوڑ جاں دُوجے نسلی گروہاں نال جوڑیا ہے۔

سرائے کھولا مگروں ہڑپا دے تھیہاں توں لبھے انسانی ڈھانچیاں تے کھوپڑیاں دی واری آوندی ہے۔ ہڑپا دیاں لڑ لڑ پرتاں توں وکھ وکھ نسل نال تعلق رکھن والے گھٹ ودھ چار پنج انسانی نسلی گروہاں دا پتہ لگیا ہے۔ ہڑپا وسیب بارے گھٹ ودھ 2500 ق م دا ٹیوا لایا گیا ہے (6) کجھ 4000 ق م وی دسدے ہن (7)۔

پرانے تھیہاں دیاں کھٹائیاں نوں لانبھے رکھ کے جد اسیں نسلیات دے ماہراں دیاں لکھتاں پڑھدے ہاں تاں سانوں پتہ لگدا ہے کہ سبھ توں پہلاں ایتھے نِگریٹو، پھیر آسٹرک، پھیر دراوڑ اتے پچھیکڑ وچ آریہ آئے سن۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی (8) نے ایہناں بارے ایوں دسیا ہے:

نِگریٹو: کسے ویلے ایس نسل دے لوک عرب توں لے کے چین دے ساحلی علاقے تائیں دِگھرے ہوئے سن۔ ننگ کجن لئی کھلاں جاں گھاہ پتے ورتدے سن۔ ایہہ بھانڈے بناؤنے نہیں جاندے سن۔ ایہناں دے ہتھیار پتھر دے سن جاں پھیر ہڈیاں دے۔ واہی بیجی توں کورے سن۔ ایہہ لوک پھل' پھُل' پتے' جڑھاں تے جانوراں دا کچّا ماس کھا کے ڈنگ ٹپاؤندے سن۔ اجکل ایس نسلی گروہ دے لوک مکران' انڈیمان' ملایا تے فلپائن وچ لبھدے ہن۔ انج جاپدا ہے کہ مکران نوں یونانیاں Ichthyophogoi اتے سنسکرت وچ "متسیا دیش" تدے ای آکھیا گیا سی کیوں جو ایہہ لوک کچّی مچھی کھاندے سن (9) ایہناں نوں ایتھوں آسٹرک نسل دے لوکاں نے آ کے کڈھیا۔ نِگریٹو کجھ مارے گئے۔ کجھ نس گئے اتے رہندے

دھاڑویاں وچ ہولی ہولی رچ گئے۔

آسٹرک: ایہہ لوک کدے بحرالکاہل توں ایسٹر آئیلینڈ تائیں پھنڈے ہوئے سن۔ پہلیاں نالوں ایہہ کجھ ترقی یافتہ سن۔ پتھر دے ہتھیار، تیر، بھالے تے غلیل دی ورتوں جاندے سن۔ بھانڈے وی بنا لیندے سن۔ کھوہاں وچ وسن دی تھاں نکی موٹی اُساری کر لیندے سن۔

کول، بھیل، سنتھال، ساورا، ہو، کور واتے جانگ قبیلے، جیہناں نوں رلا کے "کولاری" جاں "مُنڈا" آکھیا جاندا ہے، ایسے نسلی گروہ نال تعلق رکھن والے دسے جاندے ہن۔ گریرسن (10) دا خیال ہے کہ ہُنزہ، نگر وغیرہ دی Burushashi بولی وی ایسے ٹبر نال تعلق رکھدی ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ آسٹرک لوک پہاڑو پہاڑ پنجاب توں بہاتے کمبوڈیا ول پھکسے سن۔

دراوڑ: بحیرہ روم توں اِک ہور نسلی گروہ ٹُریا، جس نے آکے ایتھوں دے وسنیکاں (آسٹرک تے نیگریٹو) نال متھا لایا۔ دراوڑاں نے پرانے وسنیکاں وچوں کجھ نوں ماریا دھیا، کجھ نوں نسایا تے کجھ نوں آپنے وچ سمو لیا۔ ایہناں نے ای ہڑاپا سیب دی نینہہ رکھی اتے وددھیاں وددھیاں پنجاب، سندھ، بلوچستان، راجستھان تے گجرات وغیرہ دے ہزاراں مربع میل لمے چوڑے علاقے وچ اپنیاں بستیاں وسائیاں۔ ایہناں دی وسوں گھٹ ودھ پنج ہزار ورھے پہلاں سکھراں نوں چھوہ رہی سی۔

نیگریٹو تے آسٹرک جنگل واسی سن۔ مظاہر پرستی (Animism) ایہناں دا مذہب سی۔ دراوڑاں نے ایس نوں انہاں دے نال نال آپنی ولوں وی ایہدے وچ وادھے کیتے جیویں بندہ مردا نہیں سگوں اوس دی رُوح جانوراں تے درختاں وچ وڑجاندی ہے وغیرہ۔ ایہو عقیدہ اگوں جا کے ہندومت تے بدھ مت ہولوں آواگون دی شکل وچ اپنایا گیا۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی (11) تاں ایتھوں تائیں آکھدا ہے

کہ شِو، وِشنو، یوگ سادھن، ویدی ہُوَن، کرم وغیرہ دیوتے تے عقیدے ہندواں نوں وادی سندھ دے وسنیکاں دی دین ہن۔ ایہو ای نہیں سگوں دھوتی تے ساڑھی اتے مذہبی تے سماجی ریتاں ویلے مہندی تے ہلدی، پان تے سپاری، چاول، اِملی تے ناریل دی ورتوں سبھ کجھ ایہناں توں ای لیا ہے۔ ایس توں اڈ پرانان تے وید گاتھا وچ لبھن والے قصے کہانیاں وی ہڑپا واسیاں توں لئے گئے ہن۔

فیسر سروس دی کتاب (12) وچ Mario Cappieri نے لکھیا ہے کہ ہڑپا دے وسنیک وڈیرے کر کے لمی کھوپڑی والے سن۔ چوڑی کھوپڑی والیاں دی آبادی 8.5 فیصد توں ودھ نہیں سی۔ وڈیرے لوک Proto Mediteranian Asian نسل نال تعلق رکھدے سن۔

سارے عالم سُنتے رادھا کمود مکرجی (13) تے ڈاکٹر گوہا (14) ایس گل تے متفق ہن کہ ہڑپا وچ کھے چار پنج نسلی گروہاں دے لوک وسدے سن۔ ہور تاں ہور منگول نسل نال تعلق رکھن والے اِک بندے دا وی ڈھانچہ اوتھوں لبھیا ہے۔

مندرے بھاگاں نال اجے تائیں ہڑپا توں لبھیاں مُہراں دی تحریر نوں نہیں پڑھیا جا سکیا۔ جے کسے نے پڑھن تے ٹل وی لایا ہے تاں اوس دے سٹیاں نال دُوجے متفق نہیں۔ جے ایہہ پڑھیاں جاندیاں تاں ہو سکدا سی کہ ساڈیاں نسلیات دے ماہراں دے ٹیویاں تے وڈیرے انحصار نہ کرنا پیندا۔

1872ء وچ سبھ توں پہلی وار سر الیگزینڈر کننگھم (15) نوں ایہہ مُہراں لبھیاں سن۔ ہو سکدا ہے کہ ایہدے توں وی پہلاں ایہہ مُہراں کسے ہور نوں لبھیاں ہون کیوں جو شاہ مراد (مرن: 1702ء) نے اپنے اِک شعر وچ ایہناں دی ایوں دس پائی ہے۔

مُستا ایس تاں جاگ، عمل سمھال کے
ہڑپے مُہراں پا، صراف دیکھال کے

100 توں ودھ ورھے بیت گئے ہن پر اجے تائیں ہڑپا دی لِپی تے بولی

بارے کسے سانجھے بٹے تے نہیں اپڑیا جا سکیا۔ ساریاں نے آپنی آپنی سوچ سمجھ مطابق ایس لپی نوں پڑھن دی واہ لائی ہے۔

(1) ویڈیل (16) تے ولسن (17) نے سومری لپی راہیں۔

(2) لینگڈن (18)، ہنٹر (19) تے پران ناتھ (20) نے براہمی لپی راہیں۔

(3) پادری ہیراس (21) نے سومری ہیرو غلفی تے چینی علامتاں راہیں۔

(4) ہیوسی (22) نے ایسٹر آئیلنڈ دی لپی راہیں۔

(5) روس (23) تے کوپن ہیگن (24) دے عالم ایس نوں آگیری (Proto) دراوڑ بولی منتھ کے اگانہہ تردے پئے ہن۔

رگ وچ وید وچ ساتوں پنج جن (पञ्च जन) (4-11-VI) تے (5-53-X-)، پنج کرشٹی (पंच कृष्टि) (10-2-II)، پنج جات (पंच जात) (12-61-VI)، پنج جنیہ وِش (पंच जनय विश) اتے اتھرو وید وچ پنج کرشٹیہ (4-24-III) وغیرہ مرکب ملدے ہن۔ ایہناں مرکباں دی پرانے پنڈتاں تے اجوکے سکالراں جو تشریح کیتی ہے، اوہ آپو وچ نہیں رلدی۔

ساین نے آپنی کتاب "مادھویا ورتی" اتے دُرگانے "نرکت" بارے آپنی تفسیر وچ ایہناں پنجاں توں مراد براہمن، کھتری، ویش، شُودر تے نشادھ لئے ہن۔

یاسک نے آپنی کتاب "نرکت" اتے "ا۔ تریہ برہمن" وچ ایہناں پنجاں توں گندھرو، پتر، دیوتا، اسر تے راکشس منیا ہے۔ یاسک نال ای ایہہ وی کہندا ہے کہ او منیو ایہناں توں مراد چارو ذاتاں تے نشادھ لیندا ہے۔

پر رگ وید (8-108-I) دی تشریح کرن لگیاں ساین تے سوامی دیانند (ستیارتھ پرکاش) نے ایہہ آکھیا ہے کہ ایہہ پنجو قبیلے ____ یدو (यदु) تروش (तुर्वश) دروہیہ (द्रुह्यु) انو (अनु) تے پور (पुरु) اوہو ای ہن، جیہناں نوں پنج جن وغیرہ آکھیا گیا ہے۔

کجھ اجیہے وی سوجھوان ہن، جو ایہہ سمجھدے ہن کہ ویداں نے ساری

دنیا نوں آپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ لوہ آکھدے ہن کہ "پنج جن" توں مراد اوہ پنج نسلی گروہ ہن، جو دنیا دی نسلی وسوں دا مُڈھ (Origin) ہن جیویں (1) ہند آریائی (2) نیگرو (3) منگول (4) ریڈ انڈین تے (5) ملائی۔

پر جے اُتے دتے وڈے وڈے ناتواں توں نہ دِیئے تاں آکھ سکدے ہاں کہ ایہناں پنجاں توں مراد (1) نیگریٹو (2) دراوڑ (3) آریہ (4) پُنی تے (5) اسُر ہو سکدے ہن (ایہناں وچوں پہلے دوآں دا ذکر اسیں ڈاکٹر سینٹی کما. چیٹرجی دے حوالے نال پچھانہہ کر آئے ہاں رہندیاں بارے گل اگے جا کے کرولاں گے)۔

ایسے توں ای ساڈا دھیان اوہناں پنج قسم دیاں کھوپڑیاں تے انسانی ڈھانچیاں ول چلا جاندا ہے، جو ہڑپا دے تھیہاں توں لبھے ہن اتے جیہناں دا تجزیہ کر کے بشریات دے سیانیاں دس پائی ہے کہ ایہہ پنج نسلی گروہاں نال تعلق رکھدیاں ہن۔ ایس سلسلے وچ رادھا کمد مکرجی دی کتاب Hindu Civilization بمبئی۔ 1957ء ویکھو۔

ہور گلاں چھڈ دی دیئے تاں ویداں تے نسلیات دے ماہراں دے سٹیاں پاروں اک وڈی گل نتر تے نکھڑ کے ساہمنے آوندی ہے۔ اوہ ایہہ کہ آریاں دے آون توں پہلاں پنجاب وچ گھٹ ودھ پنج نسلی گروہ وسدے پئے سن۔ ایس پاروں جد اسیں ایس علاقے دی بولی بارے گل چھوہواں گے تاں ایس تت نوں اکھوں پروکھا نہیں رکھیا جا سکدا۔ ایہہ گل دی وڈی واضح ہے کہ مگروں آون والے ہر نسلی گروہ نے آپنے توں پہلاں دے گروہ نوں ماریا کٹیا اتے نسن تے مجبور کیتا۔ پر پوری آبادی نوں نہ تاں مکایا جا سکدا سی اتے نہ ای نسایا۔ ایس پاروں ہوندا ایہہ رہیا کہ مقامی بولی تے دھاڑویاں دی بولی نالو نال ٹردیاں رہیاں اتے دوویں بولیاں اک دوجے توں لفظاں مانگویں لے کے آپنا کم ساردیاں رہیاں۔ چھیکڑ وچ دھاڑوی نہ صرف مقامی رنگ وچ رنگے جاندے سن سگوں آپنی بولی وسار کے مقامی بولی نوں اپنا لیندے سن۔ ایس دی سارنی اگانہہ دتی جاسی۔

کدے اوہ ویلا سی کہ ساڈی تاریخ آریاں توں شروع ہوندی سی' کدے اوہ ویلا سی جدوں سنیتی کمار چیٹرجی (24) جیہے عالم ایہہ آکھدے سن کہ ہندوستان دی دھرتی اتے باندر ورگے انسان (anthropoid ape) توں صحیح انسانی وجود وچ نہیں آیا جاپدا اسگوں ایہہ ہے کہ اتھے کئی نسلی گروہ آوندے رہے تے وسدے رہے سن ____ اج عالم ایہہ آکھدے پئے ہن کہ کروڑاں ورھے پہلاں صحیح قسم دا انسان پنجاب دی دھرتی اتے وجود وچ آیا سی- ہند آریائی بارے پہلا نظریہ گھڑن والیاں موہرے ایہہ تت نہیں سی- ہرکھ تاں ایس گل دا ہے کہ اج وی سارے لکھیار نویاں حقیتاں نوں گوہ گوچرا کرن دی تھاں پرانیاں پکلیاں ہوئیاں گلاں دوہرائی جا رہے ہن-

O

ورتیاں کتاباں

(1) The Daily "Dawn; Karachi, 3rd July, 1977.

(2) Sankalia H.D. "Prehistory and Proto-history in India & Pakistan, Bombay, 1962, Page-4.

(3) The Daily "Dawn" Karachi. 25th March, 1977.

(4) Halim M.A. "Archaelogy-7" (1970-71) Deptt of Archaeology, Pakistan (Article : Preliminary report on the Human Skeletel Remians from the Pre-Historic Cemetery of Sarai Khola).

(5) Bernhard, Wolfram. "Archaelogy-6" Deptt of Archaeology, Pakistan (Article : Premliminary report on the Human Skeletel Remains from the Pre-historic Cemetery of (Sarai Khola)

(6) Mortimer Wheeler, "Indus Civilization" Cambridge, 1953, P-90-93

(7) K.N. Shastri, "New light on Indus Civilization" Dehli, 1957,.

(8) Dr. S.K. Chatterji, "Language and Linguistic Problems," Bombay, 1943, Page. 6.

(9) A.C. Das. "Rigvedic India", (Vol.I), Calcutta, 1927, P/85.

(10) George Grierson, "Linguistic Survey of India" (Vol. III, Part II), Delhi, 1968.

11- ہند آریائی اور ہندی (ترجمہ: عتیق احمد صدیقی) ترقی اردو بیورو، نئی دہلی، 1983
صفحہ 35-

(12) Walter A. Fairservis, "The Roots of Ancient India"

1971, P.433.

(13) Hindu Civilization, Bombay-1957.

(14) "Further Excavations at Mohan jodaro", P.238.

(15) A. Cunningham, Archeological Survey of India, Report for the year 1872-73, Vol.V.

(16) L.A. Waddel, "The Indo Sumerian Seals Deciphered" London, 1925.

(17) J.V. Kinner Wilson, "Indo-Sumerian" Oxford, 1974.

(18) John Marshall, "Mohenjodaro and the Indus Civilization, "Vol. II, London, 1931 (Article : Contributed by S.H. Langdon), Pages-423-435.

(19) G.R. Hunter, "The Script of Harappa Mohenjodaro and its connection with other Scripts," London, 1934.

(20) Dr. Pran Nath, J.R A.S, 1931 (Article: "The Script of the Indus Valley ")

(21) Rev. Heras, "Studies in Proto-Indo Mediterranean Calture, "Bombay, 1953.

(22) G. De Hivesy, Bulletin de la Societe pre Historique francaise, Paris, xxx, 1933.

(23) Yu. V. Knorozov, "Proto-Indian System of Writing" 8th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Tokyo, 1968.

(24) A. Parpola & others, "Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus civilization, Copenhagen, 1969.

(25) S.K. Chatterji "Language & Linguistic Problems," Bombay, 1943, Page-5

O

IV

دراوڑاں مگروں پنجاب وچ آریہ آئے۔ پر ایہہ کتھوں آئے، کدوں آئے اتے کون سن، ایہہ اجیہے معاملے ہن، جیہناں بارے اجے تائیں نکھیڑا نہیں ہو سکیا۔

کتھوں آئے: آریاں دی جمّن بھوئیں بارے عالم متفق نہیں ہن۔ (1) Airyan vaejo، شمالی افریقہ (Sergi تے zaboraski) (2)، جنوبی روس (Benfey)، ہنگری (Giles) (2)، مشرقی یورپ (Fligier) (2)، شمالی یورپ (Cuno)(2)، شمالی جرمنی (Hirt تے Kossina) (2)، سکینڈے نیویا (Rhys تے Penka) (2)، نارتھ پول (Tilak تے Warren) (2)، مغربی جرمنی (Geiger) (2)، افغانستان (Husing) (3) تے (Bernhaefer) (4)، یورال دا جنوبی علاقہ (سنیتی کمار چیٹرجی) (5)، جیحوں تے سیحوں دے وچکارلا علاقہ (ارنسٹ ہرزفیلڈ (7) تے برو) (8)، پولینڈ توں وسطی ایشیا تائیں (اے ایل باشم) (9)، وسطی ایشیا
Edward Meyer, Rhode, Schelgel, Patt, Lassen،
(2)، اجیہے علاقے ہن، جو آریاں دی جمن بھوئیں دسے گئے ہن۔ توخاری لِکھتاں لبھن پاروں وسطی ایشیا والی تھیوری دی اہمیت ہور ودھ گئی ہے (پر نال ای Satem تے Centum بولیاں والی تھیوری ٹھپی گئی ہے) (10)۔ رِگ وید (I-22-14، I-64-14 تے I-80-5) وچ ورتے گئے "اتر کرو" توں اکشوئے کمار موز مدار

(11) نے سائبیریا تے Adeling (12) کشمیر نوں آریاں دی جمن بھوئیں منیا ہے۔ ایس سانگے ایل ایم جوشی دا دیباچہ (12/A) وی دیکھیا جا سکدا ہے۔

پر کجھ اجیہے وی لکھیار ہن، جو آکھدے ہن کہ آریہ مُڈھوں ای پنجاب (سپت سندھو) دے رہن والے سن اتے ایتھوں ای ایران، یورپ تے میسوپوٹامیا گئے سن۔ ایہناں لکھیاراں وچوں اے سی داس (13) Pargiter (14) سوامی شنکر آنند (15) تے ڈاکٹر بدھ پرکاش (16) گنن گوچرے ہن۔

کدوں آئے: عالماں نے ایس مسئلے بارے وی بڑیاں بحثاں کیتیاں ہن پر کسے سانجھے سِٹے تے نہیں اپڑ سکے۔ ہر اک دی رائے دُوجے نالوں وکھری ہے۔ گورڈن چائلڈ (17) آکھدا ہے کہ آریہ 2500 ق م توں پہلاں آپنی جمن بھوئیں تیاگ چکے سن اتے 1800- 1600 ق م دے وچکار پنجاب وچ اپڑ گئے سن۔ وھیلر (18) 1500 ق م داٹیوالاوندا ہے۔

پر عالماں نے ودھیرے کر کے ایس مسئلے تے بحث کیتی ہے کہ رگ وید کدوں لکھیا گیا سی۔ تِلک (6000 ق م) (19) ونٹر نِز (3000 ق م) (20) موزدار (2875 ق م) (21) بھوپندر ناتھ دتا (2500- 1700 ق م) (22) ہسٹری (2000 ق م) (23) گورڈن چائلڈ (1400 ق م) (24) میکڈانل تے کیتھ (1200 ق م) (25) میکس مُلر (26) تے دی گیلڈین (1200- 1000 ق م) (27) برو (28) تے چیٹرجی (1000 ق م) (29) رگ وید لکھیا مَندے ہن۔ انج اوہناں دے لیکھے مطابق رگ وید دی رچنا توں کتے پہلاں آریہ اتھے اپڑ گئے سن۔

آریہ کون: انج ای ایہہ مسئلہ وی اج تائیں حل نہیں ہو سکیا۔ ہر لکھیار دی رائے دُوجے نال نہیں رلدی۔ رگ وید (I-51-8) (30) تے شت پتھ براہمن (IV-1-6) وچ ایہہ لفظ شریف، مذہب تے نجیب الطرفین لئی ورتیا گیا ہے، اتے اوتھے ایہہ لفظ غیر آریائی قبیلیاں توں وکھران لئی ورتیا گیا لبھدا ہے۔ سائن نے

"مادھویا ورتی" وچ لکھیا ہے کہ آریہ اوہ ہے' جس کول علم تے روشنی لئی ساریاں نوں جاون دی لوڑ ہے اتے اوہ سوجھوان نے قربانیاں دین والا ہے۔

ساین تناں جاتیاں (باہمن' کھتری تے ویش) نوں آریہ متھدا ہے۔ یا سک نے "نِرُکت" (30) وچ آریہ نوں "ایشور پُتر" (اللہ دا پُتر) دسیا ہے۔ منوسمرتی (30/A) وچ لکھیا گیا ہے کہ آریہ اوہ ہے' جو دھرم دی پالنا کردا ہے۔ کجھ عالماں نے آریہ لفظ نوں سنسکرت مصدر "ار" توں جُھٹیا دسیا ہے۔ ایویں ایس دے معنی راہک جاں ہالی کیتے گئے ہن جد کہ ڈاکٹر بدھ پرکاش (31) ایہدے معنی ٹپری واس دسدا ہے۔

مُتلیاں گلاں توں سِدھ ہوندا ہے کہ آریہ دا لفظ مُڈھ قدیم وچ کسے مخصوص نسلی گروہ لئی نہیں ورتیا گیا سی سگوں اُچی ذہنی پدھر رکھن والیاں نوں آریہ آکھیا گیا سی۔ منوسمرتی (باب II- شلوک 22) وچ موجودہ پاکستانی علاقیاں توں لے کے وِندھیا تیک دے علاقیاں لئی "آریہ ورت" دا لفظ ورتیا گیا ہے۔ جے آریہ کسے خاص نسلی گروہ لئی ہوندا تاں ایس سارے علاقے نوں آریہ ورت نہیں آکھیا جا سکدا سی کیوں جو ایس علاقے وچ غیر آریائی نسلی گروہ وی وسدے سن۔ اک ہور وی گل ہے کہ رِگ وید وچ (اتے پھیکرلیاں کتاباں وچ وی) لوکاں نوں اوہناں دے قبائلی ناتواں نال جیویں بھرت' کورو وغیرہ سدیا جاوندا سی۔ ہُنے اسیں اگے چل کے و یکھدے ہاں کہ "آریہ" نوں کیویں نویں نویں معنیاں دے اُچھاڑ پوا کے ساڈے ساہمنے لیاندا گیا ہے اتے اوس توں آپا کیہڑا لُچ تلن دا جتن کیتا گیا ہے۔

یورپ نوں اِسدھ توں پہلی وار میکس ملر نے "آریہ" لفظ توں جاݨو کروایا سی۔ بھاوئیں اوہنے کئی وار ایس گل دی وضاحت (32) وی کیتی کہ ایہدے توں اوہدی مراد نسلی گروہ نہیں سگوں لسانی گروہ ہے پر پھیر وی کیاں نوں ایہہ لفظ

ایہنا کچھ بھریا گیا کہ لوہناں نے ایہدی نینّہ اُتے آریائی نسلی گروہ دے محل اُسارنے شروع کر دتے۔ یورپی دیساں وچ ایہہ چِٹی چمڑی والا سبھ توں افضل تے برتر نسلی گروہ سی۔ جرمنی وچ ایہہ تھّیے دا Blonde Beast بن گیا تے "سبھ توں وڈے تے اصلی آریہ" جرمن آپ بن بیٹھے۔ گل ایتھے ای نہیں کی متعصب جرمن قوم پرستی نے Blonde نسل نوں وی لبھ ماریا، جو اوہناں دے مطابق شمالی یورپ دے اِک مرکز توں ساری دنیا وچ پسری سی۔ ہوندے ہوندے آریاں نوں کدے لمّی کھوپڑی، رنگھی نک تے لمے قد والے جرمن قبیلیاں نال، کدے چوڑی کھوپڑی والے Celts نال، کدے روسیاں نال تے کدے Nordic Herrenvolk نال جوڑ دتا گیا۔

جھیکرلی تھیوری دے منن والے آکھدے ہن کہ Nordic لمی کھوپڑی، لمی نک، لمے قد، نیلیاں اکھاں تے بھورے والاں والے سن۔ پر کیوں جو Nord نویں پتھر دے زمانے توں شمالی یورپ وچ وسدے منّے جاندے ہن، ایس پاروں نال ای ایہہ سِٹا وی کڈھ دتا گیا کہ ایہہ آریہ ایتھوں ای ساری دنیا وچ کھِنڈے سن۔
پر جرمنی دے شہر Ofnet (33) توں پتھر دے زمانے دیاں کھوپڑیاں لبھن نال Nordic والی تھیوری دا بھانڈا چوراہے وچ ای بھج گیا۔ ایہناں لبھتاں وچ لمی تے چوڑی کھوپڑی والے دوویں نسلی گروہ شامل سن۔ ایہناں لبھتاں نے جرمن سکالراں نوں اِک وار پھر سوچن تے مجبور کیتا۔ ضرورت ایجاد دی ماں ہے اوہناں نے Proto-nordic دی اصطلاح گھڑ لئی اتے آکھیا کہ لمی کھوپڑی تے چوڑی کھوپڑی والے دوویں ای آریہ سن۔

Broca تے اوس دے فرانسیسی مکتبہ فکر والے آکھدے ہن کہ Celts اصل آریہ سن جدکہ سرجی (34) آکھدا ہے کہ چوڑی کھوپڑی والی نسل ایشیا توں آئی سی۔ ہند یورپی بولی وی اوہو لیائے سن اتے اصل آریہ وی اوہو ای سن۔ ٹیلر (35) نہیں مندا کہ شمالی یورپ دے لمی کھوپڑی والے اصل آریہ سن۔ اوہ ایہہ وی

آکھدا ہے کہ سارے Nord آریہ نہیں منے جا سکدے کیوں جو بہت سارے Finnis وی اوسے نسلی گروہ نال تعلق رکھدے ہن۔ انج ای کئی Blonde آریہ چوڑی کھوپڑی والے ہن۔

ایہناں وچاراں اتے اجیہے ہور کئیاں نوں موہرے دھرکے نکھیڑا کرن دا جتن کیتا جاوے تاں کجھ ایہو جیہے سٹے نکلن گے کہ آریہ لوک (1) چھوٹی، لمی تے چوڑی کھوپڑی والے سن (2) کھڑی، نوکیلی تے پھینی نک والے (3) کالے تے بھورے والاں والے سن۔ ایوں ای اکھاں چہرہ تے دوجے نین نقشاں بارے وی آپ وروودھی رلواں اکٹھیاں کیتیاں جا سکدیاں ہن۔

جان مارشل (36) نے بالکل ٹھیک آکھیا ہے کہ اجے تائیں ایہہ ای نہیں فیصلہ ہو سکیا کہ آریہ 'Brunette Mediternian, Blonde Nordic یا ایہناں ساریاں دا آمیزہ سن۔ Broad-headed Alpine اتھے ای گل نہیں مکدی۔ آر پی چند (37) نے آریاں دا کیشی نسل دی الپائنی شاخ نال تعلق جوڑیا ہے۔

○

ورتیاں کتاباں

(1) اوستا (وندیداد- فرد گرد ا)-

(2) Nripendra Kumar Datta, "The Aryanisation of India," Calcutta, 1925, Page-19-20.

(3) Dr Hesing, M.A.G.W, XLVI, Valker Schichten in Altem Iran, Page-210.

(4) Bernhoefer, "Ari Urzeit," 1910.

(5) S.K. Chatterji, "Language & Linguistic Problem," Bombay, 1943, Page-9.

(6) Tilak, "Orian".

(7) Hertzfield "Iran in the Ancient East" Page-190.

(8) T. Burrow, "The Sanakrit Language," London, 1973, Page-9.

(9) A.L.Basham, "The Wonder That was India," London, 1956, Page-29.

(10) Maurice Leroy, "The Main Trends in Modern Linguistics," Oxford, 1967, Page-42.

(11) Ashkoy Kumar Mozamdar, "The Hindu History" Calcutta.

(12) N.C. Bandhyopadhyaya, "Development of Hindu Polity and Political Theories, Calcutta, n.d.

(12/A) History of the Punjab, Patiala, 1977, PP/9-10.

(13) A. C. Das, "Rigvedic India," Calcutta, 1927, (II Ed), P/XIII.

(14) Pargiter, "Ancient Indian Historical Tradition," Oxford, 1922.

(15) Swami Shankaranand, "Rigvedic Culture of the Pre-historic Indus," Calcutta, 1943, P-6.

(16) Dr. Buddha Prakash, "Punjab History Conference - Proceedings," Patiala 12th-14th Nov, 1965. (Article: Ancient Punjab).

(17) Gordon Childe, "The Aryans", Newyork, 1926, P/79.

(18) Mortimer Wheeler, Cambridge, 1960, Page-96.

(19) Tilak, op. cit, Pages 206-210.

(20) Winternitz, "Ges Chischteder indischen Literature" Page-249.

(21) A.K. Mozumdar, op. cit, Pages-61-62.

(22) Bhopinder Nath Datta, "Rigvedic Culture of the Prehistoric Indians," Foreword, Calcutta, 1943, Page-XI.

(23) "Historians History of the world," Vol. II, London, 1907, Page-475.

(24) Gordon Childe, op. cit, Page-31.

(25) Macdonell & Keith, "Vedic India" vol.I Preface, London, 1912, Page VIII.

(26) Max Muller, "A History of Sanskrit Literature," London, Page-434.

(27) Hein Gelderon, "Bulletin of the American Institute for Iranian Art & Archaeology, (Article: New Light on The Aryan Immigration), Vol. V., no. 1 of 1937.

(28) T. Burrow. op. cit, Page-3.

(29) Sk. Chatterji, "Indo Aryan and Hindi," Ahmedabad, 1942, P-10.

(30) Dr. Lakshman Saroop, "The Nighantu & Nirukta" Dehli, 1984.

(30/A) پنڈت تلسی رام، منوسمرتی (ہندی ترجمہ) میرٹھ، 1909-

(31) Dr. Buddha Prakash, "Political & Social Movements in Ancient Punjab" London, 1976, P-21.

(32) Max Muller, "Biographies of Words", London, 1880, Page-120.

(33) Bhopindara Nath Datta, op. cit Page-XIV.

(34) G. Sergi, "Gli Arii in Europe and Asia."

(35) Isaaq Taylor, "The Origin of the Aryans, "London.

(36) John Marshall, "Mohenjodaro and the Indus Civilization," (Vol-I) London, 1931, Page-110.

(37) R.P. Chanda, "The Indo-Aryan Races," Rajshahi, 1916, Pages 18-25.

O

V

آریہ کون سن، کدوں آئے، تے کتھوں آئے دے بھمبھل بھوسیاں توں جان چھڈاون لئی اوڑک اک نواں راہ لبھیا گیا۔ Nesturkh (1) Mario A.Pei (2) بھوپندر ناتھ دتا (3) تے ہور کئیاں نے ہُن آریائی نسلی وحدت دی تھیوری نوں ای تیاگ دتا ہے کیوں جو ایہدے مُنڈ نال کئی نسلی تے لسانی جھمیلے تے گنجھلاں پینڈیاں سن۔

ایہناں توں پہلاں 1898 وچ میکس ملر (Collected works vol. x P,90) نے کسے لُکا باجھوں صاف صاف آکھ دِتا سی کہ جدوں اسیں "آریائی" لفظ ورتدے ہاں تاں اوس توں مراد نسل نہیں سگوں بولی ہوندا ہے۔

اصل گل ایہہ ہے کہ آریائی نسلی گروہ دی تھیوری گھڑن والے "خالص نسل تے نجیب الطرفین" اکھواڻ دے چاوچ اک وڈا تت وسار گئے سن۔ اوہناں نے فرض کر لیا سی کہ ہر اوہ دھرتی جتھے آریہ گئے سن، اوہ انسانی وسوں توں سکھنی سی۔ جے کوئی نکی موٹی آبادی ہے وی سی تاں آریاں نے مُکا چھڈی سی۔ انج اوہ سنجی دھرتی دی ہِک اتے "مرزا یار" وانگ چھاتی کڈھ کے پھردے سن۔ جے اوہ لوک ایس بنیادی سچ نوں ساہمنے رکھدے کہ ایہہ دنیا کروڑاں ورھیاں توں آباد ہے۔ کئیاں کارناں پاروں کجھ قبیلے رل کے اک دیس توں دوجے دیس وچ جاندے رہے ہن۔ ایہناں دھاڑویاں دا مقامی وسوں نال ٹاکرا ہوندا رہیا ہے۔ جے

دھاڑوی طاقتور ہوندے سن تاں اوہ اوس دیس دے مالک بن جاندے سن' اوتھوں، دے وسنیکاں نوں مار وڈھ کے نساون دا جتن کر دے سن۔ پر کیوں جو ساری وسوں نوں مار مکاونا' اوہناں دے وس دی گل نہیں ہوندی سی' ایس پاروں لوڑک مقامی وسوں تے دھاڑوی اک بک ہو کے رہن لگ پیندے سن۔ آپو وچ ویاہ شادیاں ہو جاندیاں سن۔ دھاڑویاں دا اُگلا ہتھ ہوون پاروں پہلاں پہلاں تاں اوہناں دی بولی ای راج گدی اتے بہندی سی پر لوڑک مقامی بولی غالب آوندی سی کیوں جو ایہہ بہوں گنتی دی بولی ہوندی سی۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ مقامی بولی وچ ڈھیر ساری لفظالی دھاڑویاں دی بولی وچوں آپ مہارے رل جاندی سی پر مقامی بولی دا مہاندرا یعنی صرفی تے نحوی ڈھانچہ نہ بدلدی سی اتے نہ ای بدل سکدی سی۔

پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ دھاڑویاں دی بولی مقامی لفظالی توں اکی وانجھی رہندی سی۔ آریہ' ایرانی تے انگریز دھاڑویاں دیاں بولیاں ایتھے لکھن پڑھن دا ذریعہ رہیاں ہن۔ ویدی تے سنسکرت دی لفظالی دی پُن چھان کر کے ویکھ لوو۔ ایہناں بولیاں نے ڈھیر ساری لفظالی ایتھوں لئی ہے' جس دا ویروا کتے اگے جا کے دتا جارہیا ہے۔

سدھی جیہی گل ہے کہ جے آریاں دا ہر دیس وچ کسے غیر آریائی نسلی گروہ نال واہ نہ پیندا تاں سارے دیساں وچ اکھوتی ہند یورپی بولیاں وچ نال ماتر ای وکھرواں ہوندا سی' جناکہ کسے بولی دیاں بولڑیاں (dialects) وچ ہوندا ہے' نہ کہ اینڈا وڈا وکھرواں کہ سانجھے لفظاں دیاں ونگیاں دین لئی وڈی گھالنا توں کم لینا پوے۔

○

ورتیاں کتاباں

(1) Mario A. Pei, "The World's Chief Languages," London,

1961, Page 24.

(2) M. Nesturkh, "The Race of Mankind," Moscow, 1966, Pages-99-100.

(3) B.N. Datta, op. cit, Page XXIV.

○

VI

آریہ جتھوں آئے، جتھے گئے تے جدوں دی گئے، سانوں ایس بارے کوئی پکی رِتھتی جان کاری نہیں لبھدی۔ پر چنگے بھاگاں نال ساڈے کول اِتھے رِگ وید موجود ہے، جس وچ لوس ویلے دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لِکھی پئی ہے۔ منّدے بھاگاں نال ہندوآں نے ایس نوں اپنی مقدس کتاب بنا لیا ہے، ایس پاروں رگ وید نوں کسے پکھوں گوہ گوچرا کرنا، اساں مسلماناں نے گناہ سمجھ لیا ہے۔ میں سچ آکھدا ہاں کہ قدیم پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لِکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دنیا وچ ہور کوئی وی نہیں ہے کیوں جو ایہہ کتاب سپت سندھو (پنجاب) وچ لِکھی گئی سی۔

پچھلے باب وچ جو اساں سوال چکیا سی، آؤ رِگ وید پھرول کے ویکھدے ہاں کہ کیہ اوہدا پرتاوا سانوں رِگ وید وچوں لبھدا ہے۔

رگ وید وچ تھاؤں تھائیں آریہ آپنے اِندر دیوتا نوں بینتی کر دے لبھدے ہن کہ اوہ غیر آریہ لوکاں دا ناس مار دیوے اتے اوہناں دا مال ڈنگر کھوہ کے اوہناں وچ ونڈ دیوے۔ رِگ وید I- 30- 7 وچ غیر آریاں دے 90 قلعے II- 28- 6 تے IV- 26-3 وچ 99 قلعے اتے II- 6-14 تے IV-30-20 وچ 100 قلعے ساڑن دی دس پائی گئی ہے۔

اِک تھاں ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ شِگرو، یکشو تے اجّ ناں دے غیر

آریائی قبیلیاں نے "بھید" ناں دے سردار دی اگوائی ہیٹھ راجہ سُداس تے حملہ کیتا۔ بھید نے آپنے 6 ہزار ساتھیاں دے ایس لڑائی وچ ماریا گیا۔ راجہ سداس اوہو ای ہے جس دا رگ وید (VII-83-8) وچ وی ذکر آوندا ہے۔ اوس اتے دس قبیلیاں نے رل کے حملہ کیتا سی اتے اوس نے ایہناں نوں راوی دے کنڈھے بھانج دتی سی۔ پنج قبیلے جیویں انُو، یدُو، دروہیہ، پورو تے ترُوش دریائے سندھ دے مشرق ولوں اتے دوُجے پنج قبیلے جیویں شِو، پکھتو، آلن، بھلنس تے وِشونِن دریائے سندھ دے مغرب ولوں حملہ آور ہوئے سن۔ ایس وڈی لڑائی نوں رگ وید وچ दशराज्ञयुद्ध (دس راجیاں دی لڑائی) دا ناں دتا گیا ہے۔

ایہو ای نہیں سگوں بھرت مُنی نے آپنے "ناٹیہ شاستر" وچ لکھیا ہے کہ جدوں اک ناٹک پاروں دیوتے اوس توں ناراض ہو گئے تاں اک غیر آریہ سردار کول جا کے اوہنوں پناہ لئی پئی، جس نے ناٹک کلا وچ اوہدی سرپرستی کیتی۔

رگ وید تے ناٹیہ شاستر دی گواہی توں ایہہ تاں تھوہ لگ گیا ہے کہ آریاں دے آون ویلے ایہہ دھرتی سکھنی نہیں پئی سی سگوں غیر آریہ لوک ایتھے وسدے پئے سن۔ اوہناں دے آپنے قلعے سن۔ اوہ آرٹ وچ وی دلچسپی رکھدے سن۔ مال ڈنگر وی چوکھا سانبھی بیٹھے سن۔ سوال ایہہ ہے کہ ایہہ غیر آریہ لوک کون سن؟ کیہ اوہناں دے سرداراں تے قبیلیاں دے ناواں دی وی کتے دس پائی گئی ہے؟ جے ایہدا پرتاوا اسیں "ہاں" وچ لبھ لیئے تاں ایس ہٹے تے وی اپڑ پواں گے کہ اوہناں دی وی کوئی نہ کوئی بولی ضرور ہووے گی۔ جے اوہناں دی وی کوئی بولی سی تاں لازمی گل ہے کہ ایہہ اوہو بولی ہووے گی، جس نے ویدی تے سنسکرت نوں متاثر کیتا۔

رگ وید وچ قبیلیاں دے ناں ای نہیں سگوں اوہناں دیاں نسلی خصوصیتاں دا ویروا وی تھاؤں تھائیں لبھدا ہے۔ کجھ قبیلے اجیہے ہن، جیہناں دا ذکر کتے کتے کیتا گیا ہے اتے اوہناں دی پچھان (identity) بارے عالم متفق نہیں

ہن پر تن قبیلے چھویں (1) دسیو (2) پنی (3) اُسُرا جیہے غیر آریہ قبیلے ہن' جیہناں دے ذکر نال رگ وید بھریا پیا ہے۔ تھلے اسیں ایہناں بارے کھول کے ویروا دیندے ہاں۔

دَسیوُ۔

ایہہ اک غیر آریائی قبیلہ ہے۔

(1) رگ وید (I-51) وچ اندر دیوتا تے دسیو وچالے لڑائی دی دس پائی گئی ہے اتے "دسیوُ ہتیا" دا ذکر لبھدا ہے۔
(2) رگ وید (I-100) وچ اندر ولوں دسیو تے سمیُو نوں ناس کرن دا ذکر ہے۔ اوہناں دیاں زمیناں چٹی چمڑی والیاں (آریاں) وچ ونڈن بارے دسیا گیا ہے۔ ایسے سُوکت دے چوتھے شعر وچ آکھیا گیا ہے کہ اوہناں دیاں چنگیاں زمیناں کھوہ کے اوہناں نوں ذلیل کر دتا گیا ہے۔
(3) رگ وید (II-13) دے مطابق اندر نے اک ہزار دسیو قید کیتے۔
(4) رگ وید (IV-16) دے مطابق اندر نے 50 ہزار کالے دشمن اتے IV-30 دے مطابق اندر نے 30 ہزار کالے دشمن مار دتے۔
(5) رگ وید (VII-5) وچ دسیا گیا ہے کہ وِش وانر (اندر) نے ویری دا قلعہ تباہ کر دتا۔ دسیو لوکاں وچ بھاجڑ پے گئی اتے ڈردیاں اوہ کھانا کھاوے بناں ای نس گئے۔ ایسے سُوکت دے چھیویں رک وچ آکھیا گیا ہے کہ اگنی دیوتا نے دسیو دیاں کمین گلہاں نوں اگ لا دتی۔ رگ وید (VII-19-4) وچ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ اندر نے ایہناں دسیو نوں ترت موت دی نیندر سُلا دتا۔ چیتے رہوے کہ ہڑپا وچ جو کھدائیاں ہوئیاں ہن' اوہ دسدیاں ہن کہ ہڑپہ واسیاں نوں نسن

دی مہلت ای نہیں دتی گئی سی کیوں جو اوہناں دیاں لاشاں گلیاں تے بازاراں وچ پئیاں لبھیاں ہن۔

(6) رگ وید(VIII-96) مطابق کرشن ناں دا دسیو سردار انشمتی دریا دے کنڈھے رہندا سی اتے آپنے دس ہزار ساتھیاں راہیں آریاں نوں تنگ کردا سی۔ رگ وید (I-101) وچ وی کرشن دا ذکر ہے' جس دیاں حاملہ سوانیاں نوں اندر نے مار دِتا سی۔

(7) رگ وید (IX-73) وچ لکھیا ہے کہ اندر کالی چمڑی والیاں دی جھلک وی سہن نہیں کر سکدا' اوس نے اوہناں نوں زمین تے آسمان دوناں تھاواں توں کڈھ دِتا ہے۔

(8) رگ وید (X-22) وچ دسیا گیا ہے کہ اسیں دسیو قبیلیاں دے وچکار وسدے ہاں' جو دیوتیاں نوں قربانیاں بھینٹ نہیں کردے اتے مذہبی ریتاں نوں نہیں منّدے۔ اوہناں نوں انسان نہیں کہیا جا سکدا ہے۔

(9) رگ وید (VII-21 تے X-99) وچ دسیو نوں لِنگ پُوجن والے دسیا گیا ہے۔

(10) رگ وید (I-51 تے IX -41) وچ اوہناں نوں بے دین آکھیا گیا ہے

(11) رگ وید دے اک رِک (مصرع) وچ اندر آکھدا ہے کہ میں اتک نوں آپنے بجلی دے کوڑے نال مار دِتا ہے۔ میں "کتس" نوں کئیاں طریقیاں نال بچایا ہے اتے شُشن نوں مار دِتا ہے۔ اک ہور رِک وچ اندر آکھدا ہے کہ جیویں میں ورتر نوں ماریا سی' انج ای برہد رتھ تے تُواستو نوں وی مُکا دِتا ہے کیوں جو ایہہ بہت طاقتور ہو گئے سن۔

(12) رگ وید (V-29) وچ دسیو نوں "اناس" کہیا گیا ہے۔ ساین نے "مادھویا ورتی" وچ ایہدے معنی "بغیر موہنہ والے" अन+आस کیتا ہے جد کہ میکڈانل تے کیتھ (I) ایہدے معنی "بغیر نک والے" अ+नास

کر دے ہن اتے ایہو وڈھیرے ڈھکواں جاپدا ہے۔ پنجابی وچ اجیہے بندے نوں "پھینا" کہیا جاندا ہے۔

بھنڈار کر (2) آکھدا ہے کہ دسیو Caspian Steppes والے Dahae ہن۔ ایس غیر آریائی قبیلے نوں آریاں نے جے چور جاں لٹیرے آکھیا ہے تاں ایہہ انج ای ہے جیویں اک ہور غیر آریائی قبیلے نوں ایہناں معنیاں وچ "چور" دا ناں دتا گیا ہے۔

رگ وید دے حوالیاں توں اک گل وڈی نکھڑ تے نتر کے ساہمنے آوندی ہے کہ دسیو قبیلہ کالے رنگ دا سی۔ ایہہ دراوڑ ای ہو سکدا ہے۔ انج جاپدا ہے کہ آریاں توں پہلاں دے پنجابی ایہو دسیو ای سن' جیہناں ہڑپا' موہن جودڑو وغیرہ ورگے شہر وسائے سن' جیہناں دے قلعیاں دا ذکر رگ وید وچ لبھدا ہے۔ وڈھیرے کر کے ایہناں لوکاں دی ای ایتھے مالکی سی اتے ایہناں نوں ای آریاں نے ایتھوں نسن تے مجبور کیتا سی کیوں جو ایہہ لوک آرام پسند سن۔ اوڑک ایہناں وچوں کجھ لوک سندھ تے گجرات راہیں جنوبی ہندوستان ول ٹر گئے اتے جیہڑے بچ گئے' اوہناں نوں شودر بنا کے آریاں اپنے ورن آشرم دا حصہ بنا لیا۔

اسُر

دُوجا غیر آریائی قبیلہ اسُر ہے' جیہدا ذکر رگ وید وچ لبھدا ہے۔ رگ وید' اتھرو وید تے منو سمرتی توں نکھڑ کے ساہمنے آوندا ہے کہ ایہہ اک غیر آریائی نسلی گروہ سی۔ کجھ چھیکڑلے پنڈتاں نے اسُر لفظ دے معنی شیطان دی کیتے ہن۔ اوہناں بُدھ مت تے جین مت دے مَنن والیاں نوں وی اسُر (شیطان) آکھیا ہے (3) اوہناں بھانے ایس لفظ وچ "الف" نفی دا ہے۔ کیوں جو سُر دے معنی دیوتا ہے'

ایس پاروں اسُر دے معنی شیطان دے ہوئے۔ ایہہ انج ای ہے جیویں "سیتا" دے معنی "چِٹا" ہن پر "اسیتا" دے معنی "کالا" نہیں جدکہ کئیاں پنڈتاں نوں ایتھے وی بھلیکھا لگیا ہے۔ ایتھے وی اوہناں نے "الف" نوں نفی دے معنیاں وچ لے لیا ہے۔ ہور تاں ہور یاسک جیہے وِدوان پنڈت نے وی رِگ وید دے کئیاں لفظاں دے معنی دیندیاں اپنی کتاب "نِرکت" وچ بھلیکھا کھادا ہے۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر لکشمن سروپ (4) دا مضمون ویکھیا جا سکدا ہے۔

اسُراں دی آپنی بولی، آپنی سائنس، آپنا مذہب تے اپنا ادب تے کلچر سی۔ ویداں وچ ایہناں دی عقلمندی (اسُری میدھا) تے ایہناں دی سائنس (اسری وِدیا) دا اُچیچا ذکر لبھدا ہے۔ ایہناں بارے اسیں تھلے کھول کے دسدے ہاں۔

(1) رِگ وید (124-X) تے اتھرو وید (3-VIII) دے مطابق ایہہ جادو ٹُونے وچ اعتقاد رکھدے ہن۔

(2) شت پتھ براہمن (2-III) تے پتنجلی دی "مہابھاشیہ" وچ ایہناں دی وکھری بولی دی دس پائی گئی ہے۔ ایہہ "ر" دی تھاں "ل" ورتدے سن۔ "اریہ" نوں "الواہ" اچار دے سن۔ رِگ وید (32-V) تے (6-VII) وچ ورتے گئے "مِرھرواک" دی شرح لِکھدیاں ساین نے دسیا ہے کہ ایس توں اوہ لوک مراد ہن، جو صحیح طرح بول نہیں سکدے سن۔ اے سی داس (5) آکھدا ہے کہ عوامی بولی یعنی غیر آریائی بولی ورتن پاروں اسُراں نوں مِرھرواک آکھیا گیا ہے۔

(3) منو سمرتا (31-III) تے آپستمبیا دھرم سُوتر (12-V) وچ دسیا گیا ہے کہ سُل تار کے لاڑی پرناون دا ایہناں وچ رواج سی۔

(4) چھاندوگیہ اُپنشد (8-VIII) دے مطابق ایہہ مُردیاں دی پوجا کر دے سن اتے شت پتھ براہمن (8-XIII) دے مطابق ایہناں دے قبرستان چار دیواری اندر ہوندے سن۔

(5) رگ وید (85-VIII) وچ اسُراں نال لڑائی دا ذکر ہے۔ رگ وید (138-x) مطابق اِندر دیوتا نے ورچن تے پِپرُو اسُراں دے شہرتے قلعے تباہ کردتے اتے ایہناں دیاں جنگی چالاں تے جادوُ نوُں مات کر دتا۔ شت پتھ براہمن (2-III) وچ دیو اسُر سنگرام (دیوتیاں تے اسُراں وچالے لڑائی) دا ذکر ہے۔ ایتریہ براہمن (3-I) وچ وی دیوتیاں تے اسُراں وچالے جنگ دی دس پائی گئی ہے۔ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ ایہہ جنگ مشرق' مغرب' شمال تے جنوب وچ ہوئی اتے ایس وچ اسُر جِت گئے۔ پھیر لڑائی شمال مشرق وچ ہوئی' جس وچ دیوتے جِت گئے۔ کوٹلیہ دے ارتھ شاستر (XII-I) دے مطابق ایہناں دا لڑائی دا آپنا اک خاص طریقہ سی۔

(6) رگ وید (II-12 'II-33 'VII-49 تے X-37) وچ دسیا گیا ہے کہ ورِتر داپست سندھو دے دریا واں اُتے کنٹرول سی اتے اِندر دیوتا نے اوہ ُمکا دتا۔ ساین نے رگ وید (II-2 تے VII-6) دی شرح کردیاں ورِتر نوُں اسُر دسیا ہے۔ کیئاں ہور تھاواں تے شمبر اسُر دا لقب ورِتر دسیا گیا ہے۔

(7) ڈی آر بھنڈارکر (6) لکھدا ہے کہ پنجاب دے علاقے وچ کرائے دے سپاہیاں دے ٹولے سن۔ پانِنی ایہناں نوُں "آیُدھ جیون" اتے کوٹلیہ ایہناں نوُں "شسترَاپ جیون" دا ناں دیندا ہے۔ ایہناں ٹولیاں وچ یودھیہ' پرشُو تے راکشس قبیلیاں توں وکھ اسُر دی شامل سن۔

(8) "گناڈھیہ" لکھیا ہے کہ اسُر مایا نے آپنی دھی سون پر بھا نوُں کجھ پُتلیاں بنا کے دِتیاں۔ ایہناں نوُں اوہ آپنی سہیلی شہزادی کلنگ سین کول لے جاندی ہے۔ اِک پُتلی دے سر وچ کِل کُھبیا ہوندا ہے جس نوُں چھوہن نال اوہ ہوا وچ اُڈن لگ پیندی ہے۔ دوجی پُتلی حکم مَندی ہے۔ تیجی نچدی ہے اتے چوتھی پُتلی گل بات کر دی ہے۔ ایہناں پُتلیاں نے شہزادی نوُں اینا موہت کیتا کہ اوہ آپنا کھاون پیون وسار کے ایہناں دی کھیڈ وچ رُجھ گئی۔

(9) ایہہ آریاں وانگ سوم رس دی تھاں "سُرا" پینّدے سن۔

(10) جیویں کہ ڈاکٹر ایل ایم جوشی (7) نے آپنے اک مضمون وچ دسیا ہے کہ "مہابھارت" وچ نگن جیت نوں اسُر کرشن داہانی لکھیا گیا ہے۔ جوشی نے ایس توں سِٹا ایہہ کڈھیا ہے کہ مہاتما بدھ توں پہلاں گندھار (پنجاب) وچ غیر براہمنی عقیدے رکھن والے لوک موجود سن۔

(11) شت پتھ براہمن دے 10 ویں باب لتے برید آرنیک دے 6ویں باب وچ جیہناں براہمن اُستاداں دی فہرست دتی گئی ہے' اوہناں وچ کئی اسُر ہن۔

(12) بودھاین دھرم سُوتر (26-11-6-II) دے مطابق ورن آشرم (جاتی ونڈ) دی نینّہ پرہلاد دے پُتر کپل (اسُر) نے رکھی سی۔

(13) ڈاکٹر ایل ایم جوشی نے اپنی اک کتاب وچ (8) وچ ایہہ وی دسیا ہے کہ "سانکھیہ یوگ" دی بنیاد وی ایسے کپل اسُرنے ای رکھی سی۔

ویداں' منو سمرتی' اُپنشداں وغیرہ توں پتہ لگدا ہے کہ اسُر اک وکھرا نسلی گروہ سی' جس دی آپنی بولی' سائنس' مذہب تے کلچر سی۔ اک اچرج گل ایہہ وی ہے کہ ویداں تے اُپنشداں وغیرہ وچ ایہناں دی نکھیدھی نہیں کیتی گئی۔ ایہناں نُوں دسیو تے پنی وانگ بھیڑے لفظاں نال چیتے نہیں کیتا گیا۔ ایس توں سدھ ہوندا ہے کہ بھاویں پونڈ وچ ایہناں دیاں لڑائیاں آریاں نال ہوئیاں سن پر چھیتی ای ایہہ اوہناں نال گھُل مِل گئے سن۔ ایہو ای نہیں سگوں ایہہ آریاں نالوں تہذیبی پکھوں برتر ہوون پاروں اوہناں اُتے چھاگئے سن۔ بودھاین دھرم سوتر دی گواہی نُوں جے مَن لئیے تاں ایہہ وی پک ہو جاندا ہے کہ ورن آشرم (براہمن' کھتری' ویش تے شودر دی ونڈ) دی نینّہ وی اک اسُرنے ای رکھی سی۔ ایس ونڈ نوں آریاں نے کافی چر پچھوں اپنایا سی۔ ایس طبقاتی ونڈ دا ذکر رِگ وید وچ کتے نہیں لبھدا' سوائے 10 ویں منڈل دے' جیہدے بارے ودھیرے عالم متفق ہن کہ ایہہ لکھت سبھ توں پچھوکڑی ہے۔

ہُن سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے کہ جے آریاں نے سماجی تے مذہبی اعتبار نال تاں اسراں توں بُہت کُجھ لیا سی' تاں کیہ ایہناں دی بولی دی ڈھیر ساری لفظالی ویدی تے سنسکرت بولیاں وچ شامل نہ کیتی گئی ہوسی؟ یقیناً" شامل ہوئی ہوسی' پر اج اوہدا تھوہ لاوٹا کھرا اوکھا کم ہے۔ نال ای ایہہ وی یقینی ہے کہ اسُری بولی دی لفظالی اوہناں نے آپنے اُچارن دے مطابق اپنائی ہوسی۔ جیویں اسُر "اریہ" نوں "الواہ" آکھدے سن۔ انج ای آریہ وی کُجھ نہ کُجھ صوتی تبدیلیاں ضرور کر دے ہوسن۔ ایتھے اِک مثال راہیں آپنی گل نوں واضح کر دے ہاں۔ "جہلم" لفظ وڈی سوکھ نال سنسکرت الف بے وچ لِکھیا جا سکدا ہے پر ایہو لفظ جدوں سنسکرت دی کتاب وچ ورتیا گیا تاں جیلمی (9) بن گیا۔ ایہیاں مثالاں فارسی' عربی تے انگریزی دے لفظاں دیاں وی دِتیاں جا سکدیاں ہن جو صوتی تبدیلیاں نال پنجابی وچ ورتے جاندے ہن' جدکہ اوہ لفظ وڈی سوکھ نال پنجابی لپی وچ اوہناں دے اصلی اُچارن دے مطابق لِکھے جا سکدے ہن۔

جیویں کہ اساں مُنّے ویکھیا ہے کہ وادیِ سِندھ وچ سبھ توں ودھ ترقی یافتہ ایہو اسُر ای سن۔ آریاں دے ایتھے آون مگروں ایہناں نال لڑائیاں وی ہوئیاں اتے کیناں نوں آپنا دیس وی چھڈنا پیاسی۔ آریہ اُجڈ' گنوار تے چرواہے سن۔ انج جاپدا ہے کہ ایہہ چھیتی ای اسراں توں ہر پکھوں مار کھا گئے سن۔ رگ وید وچوں لبھدے مذہبی عقیدیاں تے سماجی ورتارے دا جھیکڑلے ہندو مذہبی عقیدیاں تے سماجی ورتارے نال ٹاکرا کر کے ایہہ نتارا ہو جاندا ہے کہ فاتح (آریہ) مفتوح (اسُر) دے ہتھوں ہار گیا ہے۔ ایس گل دی تصدیق ہوراں توں وکھ ورن آشرم تے اسُر استاداں دی فہرست توں وی ہوندی ہے۔ انج جاپدا ہے کہ آریہ سماج دی اساری وچ سبھ توں وڈا ہتھ ایہناں اسراں دا ای ہے۔ طبقاتی ونڈ ویلے آپ ایہہ براہمن بن بیٹھے' آریاں نوں کھتری' پٹیاں نوں ویش تے دیسیوں نوں شودر بنا دتا گیا۔ اسراں دے براہمن بنن دا سِٹا ایہہ نِکلیا کہ جھیکڑلے وید (اتھرو' سام

تے یجُر) ایہناں دے سوچ ڈھنگ توں متاثر ہوئے بِناں نہ رہ سکے۔ ایہو وجہ ہے کہ پھیکڑلے ویداں وچ رگ وید وچوں منتر شامل کیتے گئے بھجناں نُوں چھڈ کے، باقی سارے منتر جادو ٹُونے تے مذہبی ریتاں رسماں (rituals) بارے ہن۔

اِتھے ایہہ دسنا ٹھیک نہ ہوسی کہ کجھ لوک اجے وی بھارت وچ موجود ہن، جو اسُر اکھواندے ہن۔ گیٹس (10) نے رانچی توں 80 میل دور اسُراں دی اک آبادی بِشن پور وکھے 10 مرد تے 10 عورتاں نُوں چُن کے اوہناں دا جسمانی جائزہ لیا سی۔ اوہ ایس سِٹے تے اپڑیا سی کہ اسُر مُنڈا بولیاں بولن والے نسلی گروہ نال تعلق رکھدے ہن جدکہ رزلے (11) ایہناں نُوں دکھرا نسلی گروہ تاں مَندا ہے پر نال ای ایہہ وی آکھدا ہے کہ ایہناں نُوں مُنڈا نسلی گروہ نے آ کے اگاہنہ دھک دِتا سی۔ اسُراں بارے کجھ ہور جان کاری لئی مالتی دی کتاب ویکھو (12)۔

پنی

تیجا غیر آریائی قبیلہ پنی ہے۔

(1) رگ وید (VI - 4) وچ ایہناں نُوں دیوتیاں نُوں قربانی نہ دین والے، بھیڑی بولی والے تے دیوتیاں دا آدر نہ کرن والے آکھیا گیا ہے۔

(2) رگ وید (VI - 51) وچ بھگیاڑاں وانگ لالچی دسیا گیا ہے۔

(3) رگ وید (VI - 61) وچ انتہائی پیہڑے تے لالچی دسیا گیا ہے۔

(4) رگ وید (VII - 18) وچ دسیا گیا ہے کہ اوہ اجنبی بولی بولدے ہن، جو سمجھ نہیں آوندی۔

(5) رِگ وید (X - 108) وچ پٹی لوکاں ولوں ڈنگر چُراون دی کہانی لبھدی ہے۔

(6) رِگ وید (VI - 45) وچ دسیا گیا ہے کہ پٹیاں وِچوں بربُو گنگا دے کنڈھیاں وانگ عالی مرتبہ ہے۔ اگے جا کے ایہہ وی آکھیا گیا ہے کہ بربُو دی وڈیائی ایس پاروں کیتی جاندی ہے کیوں جو اوس نے اِک ہزار گانواں (آریاں نوں) دِتیاں سن۔ بربُو نوں "تَوَشٹری" وی آکھیا گیا ہے۔ ایس توں پرتیت ہوندا ہے کہ اوہ کشتیاں جاں جہاز بناؤندا ہوندا سی۔

(7) رِگ وید (I - 116 - 5) وچ ایہناں دے 100 چپوآں والے جہازاں دا ذکر لبھدا اے۔

(8) رِگ وید (I - 48 - 3) وچ دسیا گیا ہے کہ ایہہ جہازاں اُتے مال لد کے وپار کردے سن۔

(9) رِگ وید (X - 143 - 5) وچ ایہناں دے جہازاں دے بادباناں دا ذکر ہے۔

رِگ وید توں اِک گل وڈی نکھڑ کے ساہمنے آوندی ہے کہ پٹی قبیلہ حاکم ٹولے نال تعلق نہیں رکھدا سی (جیویں کہ ڈاکٹر بُدھ پرکاش (13) نے وی دسیا ہے) سگوں اوہناں دا پیشہ ونج وپار تے دستکاری سی۔ اوہ ڈھیر ساری "دولت" دے مالک سن۔ انج جاپدا اے کہ ایہہ اوہو قبیلہ ہے جو "بنیا" (ہٹ والیا) دے رُوپ وچ آریہ سماج دا اِک حصہ بن گیا اتے ویش اکھوایا کیوں جو سرمایہ دار طبقہ نوں لڑائی جھگڑے وارا نہیں کھاندے۔ ایہہ اودوں وی سچ سی تے اج وی ہے۔

جیویں کہ تُسّے اساں ویکھیا ہے کہ پٹی قبیلہ دے لوک 100 چپوآں والے جہازاں راہیں وپار کردے سن۔ ایہدے توں ایہہ وی پرتیت ہوندا ہے کہ اوہ باہرلے ملکاں نال وپار کردے سن۔ آؤ کھاں ایہہ ویکھیے کہ کیہ اوہناں بارے باہروں کوئی شہادتاں لبھدیاں ہن؟ کیہ ایہہ اوہو وپاری لوک تاں نہیں، جیہناں نوں فنیقی (Phoenician یا Phenician) آکھیا جاندا ہے؟ جے ایہناں انگریزی

تے یجُر) ایہناں دے سوچ ڈھنگ توں متاثر ہوئے بِناں نہ رہ سکے۔ ایہو وجہ ہے کہ پھیکڑلے ویداں وچ رگ وید وچوں منتر شامل کیتے گئے بھجناں نوں چھڈ کے باقی سارے منتر جادو ٹونے تے مذہبی ریتاں رسماں (rituals) بارے ہن۔

اِتھے ایہہ دسنا کُتھاں نہ ہوسی کہ کجھ لوک اجے وی بھارت وچ موجود ہن، جو اسُر اکھواندے ہن۔ گیٹس (10) نے رانچی توں 80 میل دور اسُراں دی اک آبادی بِشن پور وِکھے 10 مرد تے 10 عورتاں نوں چُن کے اوہناں دا جسمانی جائزہ لیا سی۔ اوہ ایس سِٹّے تے اپڑیا سی کہ اسُر منڈا بولیاں بولن والے نسلی گروہ نال تعلق رکھدے ہن جدکہ رزلے (11) ایہناں نوں وکھرا نسلی گروہ تاں مندا ہے پر نال ای ایہہ وی آکھدا ہے کہ ایہناں نوں منڈا نسلی گروہ نے آ کے اگانہہ دھک دِتا سی۔ اسُراں بارے کجھ ہور جان کاری لئی مالتی دی کتاب ویکھو (12)۔

پنی

تجا غیر آریائی قبیلہ پنی ہے۔

(1) رگ وید (VI - 4) وچ ایہناں نوں دیوتیاں نوں قربانی نہ دین والے، بھیڑی بولی والے تے دیوتیاں دا آدر نہ کرن والے آکھیا گیا ہے۔

(2) رگ وید (VI - 51) وچ بھگیاڑاں وانگ لالچی دسیا گیا ہے۔

(3) رگ وید (VI - 61) وچ انتہائی پِیہڑے تے لالچی دسیا گیا ہے۔

(4) رگ وید (VII - 18) وچ دسیا گیا ہے کہ اوہ اجیہی بولی بولدے ہن، جو سمجھ نہیں آوندی۔

ہاں ایہناں (مہاتیاں) لئی آوا جائی دی ایہہ معمولی جیہی گل سی۔ ہنٹر لکھدا اے کہ ایہہ لوک (فنیقی / پٹی) ہندوستان (یعنی وادی سندھ) تے دُوجے دیساں وچکار وچولے (middlemen) سن۔

(6) آلچن لکھدا اے (17) کہ میسو پوتامیا (وادی دجلہ و فرات) توں وادی سندھ دیاں گھٹ ودھ دو درجن مہراں لبھیاں ہن۔ انج ای تن مہراں (Cylinder Type) میسو پوتامیا دیاں موہن جو دڑو توں ملیاں ہن۔ ایس توں سدھ ہوندا اے کہ دوناں دیساں وچالے ونج ویپار تے آوا جائی دا تعلق موجود سی۔ صاف ظاہر اے کہ ایہہ کاروبار پٹی ای کردے سن۔

(7) ہسٹری (18) دے مطابق سکندر اعظم نے جدوں مشرقی عرب دا ساحلی علاقہ قبضہ وچ لینا چاہیا تاں اوس نے فنیقیہ (19) توں جہاز منگوائے سن۔ فنیقیہ وچ جہاز بناون لئی ورتی جاون والی لکڑ پیدا ای نہیں ہوندی سی۔ ایس پاروں ایہہ پک اے کہ پٹی اپنے علاقے توں لوڑیندی لکڑ منگوا کے جہاز تیار کردے سن۔ ایہدے توں ایہہ وی سدھ ہوندا اے کہ سکندر اعظم ویلے (333 ق م) تائیں اوہناں دا تعلق آپنے علاقے نالوں ٹُٹیا نہیں سی۔

(8) رگوزین (20) نے لکھیا اے کہ 3000 ق م دے بابل دے بادشاہ Ur-Ea دے مقبرے وچوں Indian Teak wood دا ٹکڑا لبھیا اے۔ صاف ظاہر اے کہ ایہہ لکڑ پٹی ای اوتھے لے کے گئے سن۔

(9) اک پاسے سانوں موہن جودڑو توں کپڑا لبھیا اے۔ دُوجے پاسے بابل وچ کپڑے نوں "سِندون" آکھیا جاندا سی۔ قرآن شریف وچ وی ایہہ لفظ کپڑے دے معنی وچ ورتیا گیا اے۔ سِدھی جیہی گل اے کہ ایس نوں سِندون ایس پاروں آکھیا گیا کیوں جو ایہہ وادی سندھ توں اوتھے اپڑیا سی۔

(10) مسٹر ہیرن (21) نے مذہبی کتاب Isaih XX, 16 with the Commentary of

Gesenius دے حوالے نال لکھیا کہ فنیقی شمالی یمن دے قبیلہ "کیدار" نال وپار کردے سن۔ اگے جا کے لکھیا ہے کہ ہو سکدا ہے کہ ایہہ ہندوستان (وادی سندھ) توں آئے ہوون۔ چیتے رہوے کہ مسٹر ہیرن نے اپنی کتاب ہڑپا تے موہن جوداڑو دی کھدائی توں گھٹ ودھ 100 ورھے پہلاں لکھی سی۔

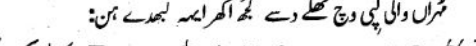
اُتے دتی ساری بحث توں اسیں ایس سِٹے تے پجُدے ہاں کہ آریاں دے آون توں بُہت پہلاں پاکستان دے علاقے (سُنے گجرات تے راجستھان دے) غیر آریائی قبیلیاں دی ہمت تے اُدم نال رہتل تے وسیب دیاں ٹیسیاں مُلی بیٹھے سن۔ ایہناں وچوں پنی (جو گھروں نکل کے فنیقی اکھوائے) دُور دوراڈے دیساں نال وِنج وپار کردے سن۔ ایہہ لوک ایتھوں کپاہ، کپڑا، تِل، Carnelian Teak wood, Bitumen تے ہور کئی چیزاں لے کے جاندے سن۔ ایہناں دے ایجنٹ بابل وچ رہندے سن۔ پہلاں ایہناں سمندر پار دے علاقیاں وچ اپنیاں چھوٹیاں چھوٹیاں نو آبادیاں قائم کیتیاں (جیویں انگریزاں نے ہندوستان وچ تجارتی کوٹھیاں بنائیاں سن) ایہناں وچوں مراکش دا علاقہ کار تھیج (Poeni) وی اک سی' جتھوں سپین' برطانیہ' فرانس تے سکنڈے نیویا دے دیساں نال وپار کیتا جاندا سی۔ لارڈ ایوبری لکھدا ہے (22) کہ اسیں پک نال آکھ سکدے ہاں کہ 1500-1200 ق م دے وچکار فنیقی برطانیہ تے سپین دے معدنی کھیتراں توں جانُو سن۔ ہولی ہولی پنی اڈے طاقتور ہو گئے کہ اوہناں نے اپنیاں حکومتاں قائم کر لیاں۔ اوہناں نے فنیقیہ ناں دی ریاست دی نینہہ دھری۔

پنی قبیلہ دی چودھراں نوں گھر وچ تاں آریاں نے ونگاریا اتے باہر رومناں نے مُکایا۔ اوہناں دیاں رومناں نال ہوئیاں لڑائیاں نوں تاریخ وچ Punic Wars دا ناں دتا گیا ہے۔ پہلی لڑائی 264 - 241 ق م' دوجی 218 - 201 ق م' تیجی 149 - 146 ق م تائیں کار تھیج وکھے ہوئیاں۔ اوڑک 64 ق م وچ رومناں نے فنیقیہ اُتے وی قبضہ کر لیا۔

جیویں فنیقی نسلی گروہ نوں صحیح پچھوکڑ وچ رکھ کے نہیں ویکھیا گیا' ایویں فنیقی لپی بارے وی کوئی بجّ دے وچار ساہمنے نہیں آئے۔ جے لکھیار ایس سِٹے تے اپڑ گئے ہوندے کہ وادی سندھ توں آئے پنی ای فنیقی ہن تاں ڈھیر ساریاں گُنجھلاں نہ پینڈیاں۔ فنیقیاں یا فنیقی لپی بارے گل کرن والے کسے وی سُوجھوان نے رِگ وید پھرولن دی کھیچل نہیں کیتی۔ سِٹا ایہہ نکلیا کہ اوہ ہن تائیں انھیرے وچ ٹکراں مار دے پئے ہن۔

ایہہ سارے مَندے ہن کہ فنیقی لپی دنیا بھر دیاں الف بائی لپیاں دی ماں ہے۔ ایہدی ماں کیہڑی ہے؟ ایہدے بارے کدے کسے نے دس نہیں پائی۔ جے اوہ ایس پاسے ول دھیان دیندے تاں ہو سکدا ہے کہ وادی سندھ دیاں مُہراں والی لپی دا مسئلہ چروکنا حل ہو گیا ہوندا۔ مینوں انج جاپدا ہے کہ مُہراں والی لپی مصر دی ہیرو غلفی لپی وانگ سی۔ ایس وچ مورتاں نوں وی اکھراں پاروں ورتیا گیا سی جد کہ فنیقی لپی وچ چھڑے اکھر ای سن۔ انج اسیں کہہ سکدے ہاں کہ مُہراں والی لپی توں فنیقی لپی تائیں دا پینڈا (Improvement) ول اک دولانگھ سی۔

مُہراں والی لپی وچ تھلے دسے کجھ اکھر ایہہ لبھدے ہن:

ایہناں وچوں پہلا ج' دُوجا ح' تیجا عین تے چوتھات اُکے مُکے فنیقی لپی ورگے ہن۔ رہندیاں اکھراں نوں وی کسے نہ کسے فنیقی اکھر نال جوڑیا جا سکدا ہے۔

فنیقی لپی وچ 22 مصمتے (Consonant) سن' مصوتہ (Vowel) کوئی نہیں رکھیا گیا سی۔ مصمتے ایہہ سن: ا ب پ ت ث ج ح د ر ز س ش ص ع ق

ک ل م ن و ہ ے۔ عربی وچ ا و ے مصوتیاں پاروں وی ورتے جاندے ہن۔ پھیر بھتاں ورتن نال مصوتیاں دی نشان دہی ہو جاندی ہے پر فنیقی لپی وچ نہ بھتاں سن اتے نہ ای مصوتے۔ ایہہ ونج وپار کرن والیاں دی لپی سی۔ ایہہ ایویں ای ہے جیویں ایتھے کراڑ لنڈے لپی ورتدے سن۔

پچھانہہ میں دسیا سی کہ فنیقی لپی ساریاں الف بائی لپیاں دی ماں منّی جاندی ہے۔ یونانیاں ایہناں توں ای لکھنا سکھیا سی۔ اوہ اپنی لپی نوں کہندے ای فوئے نیکیا گراماتا (Phoinikia gramata) سن۔ 11 ویں صدی ق م توں پہلاں اوہناں ایہہ لپی اپنا لئی سی۔ اوہناں اکھراں دے نال وی اوہو ای رہن دتے جو فنیقی وچ سن۔ پہلاں یونانی وی فنیقیاں وانگوں سجیوں کھبے ول لکھدے سن۔ پھیر اوہناں ایہہ کیتا کہ جتھے سطر مک جاندی اوتھوں کھبیوں سجے ول لکھن لگ پیندے۔ یونانیاں دی اک خاص گل ایہہ سی کہ اوہ ہر لفظ دے اکھر نکھیڑ کے نہیں لکھدے سن سگوں سنسکرت وانگوں لفظاں وچ وتھ دتے بغیر لکھی ٹرے جاندے سن۔

جیویں اساں اپنیاں لوڑاں مطابق عربی فارسی لپی وچ گھاٹے وادھے کیتے، انج ای یونانیاں وی کئی چر مگروں ایہہ کم کیتا۔ اوہناں فنیقی لپی دے ہ (ᴲ) نوں epislon یعنی e، و (Y) نوں پہلاں ادھ مصوتہ تے پھیر U، یے (ح) نوں i تے عین (O) نوں Omicron یعنی O بنا لیا۔

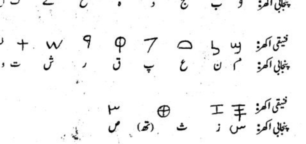
پھیر اوہناں ترے ہور اکھر گھڑے، جو اوہناں نوں فنیقی لپی توں نہیں لبھے سن جیویں ph لئی Φ خ لئی X اتے دوہرے مصمتے ps لئی Ψ۔

یونانیاں فنیقی لپی اپناون توں پہلاں فنیقیاں دیاں لکھتاں وی ضرور پڑھیاں ہون گیاں۔ ڈاکٹر پروین ٹاپر (23) نے اپنی نِکے چھپی کتاب وچ دسیا ہے کہ وادی سندھ دے لوک جیومیٹری دے کلیے تے اصول اودوں دریافت کر چکے سن جدوں فیثا غورث (585 ق م) تے اقلیدس (300 ق م) اجے جمے وی نہیں

سن۔ صاف ظاہر ہے کہ ایہناں یونانیاں نوں جیومیٹری دا تھوہ فنیقیاں دیاں لکھتاں توں ای لگیا ہووے گا۔ انج ای رواقیت (Stoicism) دا بانی زینو (342 ق م) وی فنیقی سی۔ ایہہ اوہو فلسفہ ہے جس نے وحدت الوجود دے عقیدے نوں جنم دِتا سی۔ ایہہ میں پہلے وی رِکتے لِکھیا ہے (24) کہ مسلماناں وچ سبھ توں پہلاں بایزید بسطامی نے سندھ دے اک نو مسلم کولوں وحدت الوجود بارے جان کاری لئی سی۔

سکندر جدوں مارو مار کردا ٹیکسلا اپڑیا تاں ایتّویں تاں نہیں اوس نے سبھ توں پہلاں ایتھوں دے فلسفیاں نال رَلن دی رِیجھ پرگٹ کیتی سی۔ یونانی فنیقی لِکھتاں راہیں ایتھوں دے فلسفیاں تے سُوجھواناں بارے چوکھی جان کاری رکھدے سن۔

ودھیرے لِکھیار ایس گل تے متفق ہن کہ ہندوستان دی براہمی لِپی وی فنیقی لِپی توں پُھنگری ہے۔ ایس لِپی وچ اشوک دے ڈھیر سارے کتبے لبھ چُکے ہن۔ اگوں براہمی توں سنسکرت اتے سنسکرت توں دیو ناگری، گورمکھی، شاردا، بنگالی، گجراتی وغیرہ اتے دوُجے پاسے دراوڑی لِپیاں جیویں تامل، تیلگو، ملیالم وغیرہ پُھٹیاں۔ فنیقی لِپی دی الف بے دے اکھر ایوں ہن:

ورتیاں کتاباں

(1) Macdonell & Keath, "Vedic Index" (Vol.I), London, 1912, P/374.

(2) Dr. Bhandarkar, "Lectures on the Ancient History of India," Calcutta, 1919, P/9.

(3) L. M. Joshi, "History of the Punjab" (Vol I), Patiala, 1977, P-6.

(4) Dr. Lakshman Sarup, "Woolner Commemorative Volume." (Vol VIII) (Ed: Muhammad Shafi, Lahore, 1940 (Article: "Is Yask an Infallible guide in Interpretation of the Ṛgveda?").

(5) A.C. Das, op-cit, Page-159.

(6) D.R. Bhandarkar, op. cit. P/144.

(7) Dr. L.M. Joshi. Punjab History Conference, 29th & 30th Sept, 1972, Patiala, (Article: "Gandhara Notes").

(8) Dr. L.M. Joshi, "Brahmanism, Buddism & Hinduism," Buddist Publication Society, Kandy, 1970, P-36 & 58-60.

(9) "Jain Rajtrangni, "Vol II, Calcutta, 1835, P-152.

(10) R. Ruggles Gates, "Indian Anthropology" (Ed: T.N. Maden), Bombay, 1962 (Article: The Asuras & Birhors of Chhota Nagpur).

(11) Sir H. Risley, "The People of India," London. 1908.

(12) Malati J. Shendge, "The Civilized Demons," Abhinav Publications, New Delhi, 1977.

(13) Dr. Buddha Prakash, Punjab History Conference

Proceedings, Patiala.

(14) Clarendon Press, Oxford, 1950, P/748.

(15) "Political & Social Movements in Ancient Punjab," op. cit. P/44.

(15/A) "The Aryans, Newyork, 1926, P/32.

(16) "The Script of Harappa & Mohenjodaro and its Connection with other Scripts," London, 1934, PP.1 & 14.

(17) Briget & Raymond Allchin, "The Birth of Indian Civilization," 1969, P/270.

(18) Historians' History of the World, (Vol. II), P/262.

19۔ فنیقیہ (Phoenicia) ایہہ جنوبی لبنان دا ساحلی علاقہ سی' جو شمال توں جنوب ول وِدھ توں وِدھ 200 میل لما تے 35 میل چوڑا سی۔ ایہدے دو مشہور شہر ٹور (Tyre) تے صیدون (Sidon) اج وی وسدے پئے ہن۔ فنیقیہ دے دو بادشاہواں دے ناواں دا تھوہ لگ سکیا ہے۔ اک دا ناں اشبعل اتے دوجا بیلس دا پُتر پگمالئین (Pygmalion) سی' جو 800 ق م لاگے ٹور دا حکمران سی--- فنیقیہ اتے ایرانی بادشاہ کوروش (Cyrus) نے 537 ق م اتے سکندر اعظم نے 333 ق م وچ قبضہ کیتا۔ اوڑک 64 ق م وچ فنیقیہ اُتے روماں مل مار لئی۔

(20) Ragozin. "Vedic India," London, 1896. P/305.

(21) A.H.L. Heeren, Historical Researches. (Vol II). Oxford, 1933, P/101 & 145.

(22) "Prehistoric Times," London, 1912. PP/67-71.

(23) "Evidence of Geometry in Indus Valley Civilization," Jamshoro, 1995.

24۔ "آکھیا بُلھے شاہ نے" لاہور 1992' صفحہ 28-

VII

سوال ایہہ نہیں ہے کہ دسیو' پنّی تے اسُر کون سن اتے ایتھوں دوجے دیساں وچ گئے سن جاں باہروں ایتھے آئے سن۔ سوال ایہہ وی نہیں ہے کہ اوہناں نوں اناس अनास شِشن دیواہ शिशनदेवा: دیوپیو देवपीयु ادیوُ अदेवयु جہے بھیڑے القاباں نال کیوں چیتے کیتا گیا۔ ایہہ وی سوال نہیں ہے کہ آریہ کون سن تے کتھوں آئے سن۔ پکی تھتھی گل ایہہ ہے کہ آریہ جدوں آپنی جمن بھوئیں توں ٹرکے وادی سندھ وچ اپڑے تاں دسیو' پنّی تے اسُر وغیرہ قبیلے ایتھے موجود سن۔ ایہناں دی رہتل تے وسیب آپنے سکھراں اُتے سی۔ ایتھوں دے وسنیک پہلاں ای اک اجیہی بولی ورتوں وچ لیا رہے سن' جو آریاں توں پہلاں آون تے وسن والیں جاتیاں نے ہونّد وچ لیاندی سی۔ آریہ وی آپنے نال آپنی بولی لے کے آئے' جس دے ناں دا پتہ اج تائیں نہیں لگ سکیا۔ پانی نے اوس نوں "چھندس" دا ناں دتا سی۔ پنڈتاں نے اوس نوں "ویدی سنسکرت" "ڈھلی سنسکرت" "آریہ پراکرت" وی آکھیا ہے۔ پر نکھیڑ ودھیرے پر تکھ کرن لئی بہتے عالماں نے اوس نوں "ویدی" دا ناں دے دتا ہے اتے ایہو ڈھکواں ہے تے ہُن پر چلت ہے۔

ویدی: ڈاکٹر جمیل جالبی (1) نے ویدی (اتے سنسکرت' پراکرت تے اپ بھرنش)

بارے جو کجھ لکھیا ہے، اوہ اُکا ای بے معنی ہے۔ اَج جاپدا ہے کہ ایہدے بارے اوہنوں اُکا ای کوئی تھوہ نہیں اتے جیہڑیاں کتاباں اوس نے ایس بارے گل کرن لئی حوالے پاروں ورتیاں ہن، اوہناں نوں لوہنے دھیان نال پڑھن دی کھیچل نہیں کیتی۔

اَج ای ڈاکٹر شہباز ملک دی کتاب (2) ویدی بارے بے میل، ان جوڑ تے بے معنی گلاں دا مجموعہ ہے، جس توں کسے وی سرپیر دا پتہ نہیں لگدا۔

عین الحق فرید کوٹی (3) نے ویدی نوں چھوہیا ای نہیں۔

سوامی شنکر آنند (4) ویدی نوں "آرش" دسدا ہے جدکہ ڈاکٹر بنارسی داس جین (5) جین مت دیاں مقدس کتاباں دی بولی نوں آرش آکھدا ہے۔ پنڈت ایودھیا سِنہہ اُپادھیائے (6) پالی تے بودھ ماگدھی نوں آرش لکھدا ہے۔ رپشل (7) آرش نوں ویدی توں وکھ مَندا ہے۔

برو (8) پریم پرکاش سنگھ (9) سنت سنگھ سیکھوں (10) دُنی چندر(11) وغیرہ نے ویدی بارے کجھ جان کاری دِتی ہے۔ پر نال دے نال ایہہ لکھیار ایہہ وی لکھی جاندے ہن کہ جدوں اوہ سنسکرت بارے گل کر دے ہن تاں اوہدے وچ ویدی دی شامل ہوندی ہے۔ اَج دو اکیاں وکھریاں بولیاں نوں اک دھاگے وچ پرو کے سر نہیں ہوون دیندے کہ اوہ کیہدے بارے، کیہ آکھدے پئے ہن۔

ویدی اوہ بولی ہے، جس وچ رِگ وید، سام وید، یجُروید دا منتراں والا حِصہ تے اتھرو وید دا پہلا حِصہ گِنیا جا سکدا ہے۔

یجُروید تے اتھرؤ وید بہت بعد دیاں لِکھتاں ہن۔ ایہناں توں پہلاں رِگ وید رچیا گیا منیا جاندا ہے۔ رِگ وید کجھ دناں، مہینیاں جاں ورھیاں وچ نہیں رچیا گیا سگوں ایس دے سُوکت (بھجن) 200 توں ودھ رِشیاں نے وکھو وکھرے ویلیاں وچ بنائے سن۔ پھیر ایہہ رشی اڈ اڈ علاقیاں توں سن۔ ایس پاروں سبھناں سُوکتاں دی بولی اِکو جیہی نہیں۔ کجھ دی بولی اینی قدیم ہے کہ اوس دا سمجھنا اج وی اونا ای

اوکھا ہے' جِنا کہ اج توں دو ہزار ورھے جاں ایس توں وی پہلاں سی جیویں کہ ڈاکٹر ونایک سُکھ رام گھاٹے (12) نے لکھیا ہے کہ رگ وید دے منّڈلاں (باباں) وچ بولی' لفظاں' لِکھن ڈھنگ' گرامر تے چھنّد اتے خاص کر کے وچاراں دے پکھ توں جو فرق ہے' اوہ بہُت سارے رِشیاں دے وکھ وکھ ویلیاں وچ پرگٹ ہوئے مقدس بولاں دا مجموعہ ہے۔

رگ وید دی بولی بارے گل کرن لگیاں تِناں تتاں نوں گوہ گوچرے رکھنا ات لوڑیندا ہے۔۔ (1) 200 توں ودھ لکھیار (2) وکھ وکھ علاقیاں دے وسنیک (3) آپو وچ لکھیاراں دا اتے رگ وید دے سودھے جاون تیک سینکڑے ورھیاں دی وِتھ۔ ایہناں دا سِٹا ایہہ نکلتھا کہ لفظاں دیاں بنتراں وچ فرق پے گیا۔ ایس فرق نوں وُلنر (13) "پراکرت ازم" دا ناں دیندا ہے جدکہ ڈاکٹر بھنڈار کر (14) ایس نوں "بچیاں دِیاں غلطیاں" آکھدا ہے۔ پروفیسر مُنی چندر (15) تے وِدھُو شیکھر شاستری (16) آکھدے ہن کہ ایہہ بول چال دی بولی سی' ایس پاروں لفظاں وچ تبدیلی "سبھاوک" سی جدکہ میکڈانل (17) ویدی نوں بول چال دی بولی نہیں مَندا۔ اوہ آکھدا ہے کہ ایہہ اک اجیہی مصنوعی بولڑی سی' جو براہمناں وچ پیٹریو پیٹری ٹُری آ رہی سی۔ برو (18) تے ڈاکٹر بلبیر سنگھ سندھو (19) ایس وکھریویں دی وجہ غیر آریائی بولی دی موجودگی دسدے ہن۔

رگ وید وچ وکھریویں نال ورتے گئے کُجھ لفظاں دے جوڑے ایوں ہن۔

(کُشلک تے کشُدرک)	क्षुल्लक	क्षुद्रक
(پشچاتے پشچات)	पश्चा	पश्चात
(دیو اس تے دیواہ)	देवास	देवाः
(یُوَم تے یُوام)	पुवम	पुवाम
(یُشمے تے یُشماسُ)	पुष्मे	पूष्मासु
شروٹا تے شروَن	श्रवशा	श्रोशा

ڈاکٹر لکشمن سروپ (19,A) نے कुटस्य (کُٹسیہ) कृतस्य (کرِتسیہ) دی مثال دتی ہے

ایس توں وکھ سُدھ تے سُدہ ' گربھ تے گرہ ' تُوتجان تے سُوسجان ' وِکرت تے وِکٹ ' کِنکرت تے کیکٹ ' نِکرت تے نِکٹ ' ڈنڈر تے ڈنڈ ' پرِتھ تے پِٹھ ' گرِتھ تے گٹھ ' کرت تے کاٹ وغیرہ وی لفظاں دے وکھریویں دیاں کجھ ہور ونگیاں ہن۔

ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی (20) نے کجھ اجیہے لفظاں دی دس وی پائی ہے ' جو غیر آریائی بولی وچوں منگویں لے کے رِگ وید وچ ورتے گئے لبھدے ہن جیویں پھل ' تِل ' کلال ' وِلی (ویل) ' پوجنا ' نیلا ' ول ' بِل ' رُوپ ' بیج ' کال ' کلا ' کالا ' رات وغیرہ۔ ایہہ لفظ دراوڑی بولیاں توں لئے گئے ہن۔

ایتھے اک ہور وی گل گوہ گوچرے کرن والی ہے کہ ٹ ' ٹھ ' ڈ ' ڈھ دی ورتوں ود ھدی گئی ہے جدکہ ایہہ واجاں (انگریزی نوں چھڈ کے) کسے وی ہند یورپی بولی وچ نہیں ہن۔ دوجے بنّے ایہہ واجاں مُنڈاتے دراوڑی گروہ دیاں بولیاں وچ موجود ہن۔ ایس توں ایہہ سِٹا کڈھنا غلط نہیں کہ ویدی تے سنسکرت وچ ایہہ واجاں اوددوں داخل ہوئیاں جدوں آریاں دا میل ایتھوں دی مقامی وسوں نال ہو گیا سی اتے ایتھوں دے لوک اجیہی بولی بولدے سن ' جیہدے اُتے مُنڈاتے دراوڑی ٹبرّ دیاں بولیاں آپنا اثر پہلاں ای پا چکیاں سن۔ سنت سنگھ سیکھوں (21) پولے جیہے موہنہ نال ایہہ گل تاں مَنڈا ہے پر نال ای ایہہ وی آکھدا ہے کہ غیر آریائی واجاں دے ایس اثر دا اصل کارن پراچیہ (بنگال) دی بولی ہے۔ کُتے سنت سنگھ سیکھوں دے سارے عالم ایہہ حقیقت پروان کر دے ہن کہ رِگ وید پنجاب وچ لکھیا گیا سی اتے کتے سینکڑیاں ورھیاں مگروں آریہ بنگال وچ اپڑے سن۔ پھیر ایہہ بنگال دی بولی دا اثر رِگ وید اتے کتھوں آ گیا؟ ر.پلسن (22) نے وڈی گھالنا مگروں ایہہ کھوج لایا ہے کہ رِگ وید وچ وکھ وکھ 25 دریاواں دے ناں آوندے

ہن جو سارے ای سندھ دریا دے معاون ہن۔ گنگا تے جمنا دا ذکر صرف دسویں منڈل (X-75-5) وچ اِکو تھاں آوندا ہے۔ ایس منڈل نُوں سبھ توں پِچھیکڑلی لِکھت منیا جاندا ہے۔ ایس توں وی سِدھ ہوندا ہے کہ بنگال اپڑنا تاں اک پاسے رہیا' اجے تاں آریاں نُوں مساں مساں گنگا جمنا دا ای پتہ لگیا سی۔

چوںکے سارے عالم سنسکرت نُوں ویدی دی سِدھی اولاد مندے ہن۔ جے اسیں دوناں دا ٹاکرا کر کے کُسے بِٹے تے اپڑ سکیے تاں ودھیرے لاہے وندا ہوسی۔

(1) واجاں دے اُچارن وچ فرق۔ ویدی وچ ऋ ॠ ऌ مصوتے سن پر سنسکرت وچ ایہناں دا اچارن "ری" تے "لری" ہوگیا۔

(2) آئی आइ تے آؤ आउ دا اچارن سنسکرت وچ اَے ऐ تے اَو औ ہوگیا۔

(3) ای یَے इय تے اُوَ उव دی تھاں یے य تے و व آگئے۔

(4) ویدی دیاں ळ تے ळह واجاں غایب ہو گئیاں اتے اوہناں دی تھاں سنسکرت وچ ڈ ड تے ڈھ ढ آگئیاں۔

(5) ویدی وچ "ل" دی تھاں "ر" دی ورتوں ودھیری سی۔ پر ہولی ہولی "ر" دی تھاں "ل" لیندا گیا۔ رِگ وید دے پِچھیکڑلے منڈلاں وچ "ل" اٹھ گُنا اتے رِگ وید نالوں اتھرووید وچ ست گُنا ودھ ورتیا گیا ہے۔ سنسکرت وچ "ل" دی ورتوں ہور وی ودھیری ہے۔ ایہوں انحراں دا اثر منّنا پوے گا۔

(6) لفظاں دے رُوپ وچ تبدیلی۔ کجھ ونگیاں ایوں ہن:

ویدی: درشت दर्शत جیوس जीवस درشک दर्शक

سنسکرت درشنیہ दर्शनीय جیون जीवन درشنیہ दर्शनीय

(7) Accent: ویدی وچ غنائی accent سی۔ ایس accent دی وجہ نال

इन्द्रशत्रु لفظاں دے معنی بدل جاندے سن۔ ایہدی مثال اِندر شتر بت اگّی ہے۔ ایس دے ڈوَیْد چھید ہن۔ ایہہ accent توں ای پتہ لگدا ہے کہ فقرے دے وچ ایہدے معنی "اِندر دشمن ہے" ٹھیک ہن جاں "اندر دا دشمن" صحیح ہن۔ انج ای رِگ وید (5-21-VIII) وچ ورتے گئے لفظ شِشن دیواہ : शिश्नदेवा: دے معنی یاسک نے "نِرکت" (19-4) وچ جُوٹھ (Unchaste) کیتے ہن۔ اوہ اِتّھے accent وسار گیا ہے۔ ایہدے صحیح معنی "اوہ جیہدا دیوتا لِنگ ہے" ہن۔

accent نوں ظاہر کرن لئی اکھراں دے تھلے تے اُتے لکیراں واہیاں جاندیاں سن' جیہناں نوں دات' انُو دات وغیرہ آکھیا جاندا ہے۔ رِگ وید (2-129-X) اسیں تھلے ویندے ہاں۔ ایس توں accent دی نشان دہی سامنے آجاوے گی۔ (ل)

२ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं
तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥

تسیں ویکھو گے کہ ماتراں توں وکھ اکھراں دے اُتے تے تھلے کھڑیاں تے لیٹویاں لکیراں چٹیاں ہوئیاں ہن۔ ایہہ آواز دا لہا تے چڑھا دسن لئی ہن۔ سنسکرت وچ accent دی ورتوں اَکّی مُک گئی۔

(ل) ترجمہ:۔ (ازل وچ) نہ موت سی' نہ امرت۔ نہ رات لئی سینت' نہ دن لئی۔ ہوا نہ ہوندیاں وی اوہ اک (اللہ) اپنے ست نال ساہ لیندا سی۔ ہور ایس توں اگیرے کجھ نہیں سی۔
رِگ وید وچ اک ہور تھاں آکھیا گیا ہے:
एकमेवाद्वयब्रह्म "دو نہیں' اوہ اک برہمن (اللہ) ہے"

(8) سَندھی:- واجاں دِیاں سَندھیاں وچ وی دوناں وچالے ڈھیر وکھرواں لبھدا ہے۔ ویدی وچ اصول سخت نہیں سن۔ چھنّد دے وزن لئی واجاں نوں سَندھی باجھوں وی رکھ لیا جاندا سی پر سنسکرت وچ ایہدی اجازت نہیں۔ مثالاں لئی بھنڈار کر (23) جاں اگروال (24) دی گرامر جاں کوئی ہور کتاب ویکھی جا سکدی ہے۔

(9) کارک وِبھکتیاں: ویدی وچ دیواہ देवाः تے دیواس देवास دوویں سن پر سنسکرت وچ صرف देवा ای رہ گی۔ انج ای رامیہ रामेः تے رامیبھ रामेभि دو روپ لبھدے سن پر سنسکرت وچ صرف اکو ای रामेः ہے۔

(10) فعلی حالتاں: ایتھے وی دوناں بولیاں وچ چوکھا وکھرواں ہے۔ ویدی وچ حالیہ (absolutive) کئی سن جیویں توا त्वा، توایہ त्वाय توین त्वीन تے توی त्वी پر سنسکرت وچ صرف اکو ای त्वा ہے جیویں گتوا गत्वा (جاکے) تے کرِتوا कृत्वा (کرکے) لفظاں وچ ہے۔
انج ای infinitive کئی طرح دے سن جیویں تم तुम توے तवे توے तवै اشے अशे تے دھیَے ध्यै پر سنسکرت وچ صرف تُم तुम اکو ای ہے۔
جیویں گنتم गन्तुम (جاون لئی) کرتم करतुम (کرن لئی)۔
(11) مرکب (سماس): ویدی وچ چار طرح دے سن۔ سنسکرت وچ ایہناں دی گنتی چھ تائیں اپڑ گئی۔ اگوں ایہہ کئیاں قسماں وچ ونڈے گئے۔

(12) لفظالی: ایہدے وچ کئی تبدیلیاں آئیاں۔
(1) کئیاں ویدی لفظاں دے معنی بدل گئے---- ویدی وچ कृशाति دے

معنی "رہن دی تھاں" سن پر سنسکرت وچ ایہدے معنی "دھرتی" ہو گیا۔
"ورت" دے معنی انتظام جاں پربندھ سن پر سنسکرت وچ "اَن نہ کھانا" بن گیا۔

ڈاکٹر بھنڈارکر (25) نے وگی لئی رگ وید وچوں 8 مصرعے دتے ہن' جیہناں وچ کُل 72 لفظ ہن۔ ایہناں وچوں 12 لفظاں دے معنی کُکے ای بدل گئے ہن۔

(ب) ویدی لفظاں دی تھاں سنسکرت وچ نویں لفظاں نے لے لئی۔

ویدی	سنسکرت	ویدی	سنسکرت
اَشوْ	گھوٹک (گھوڑا)	شوان	کُکُر (کُتا)
اوِی	میش (بھیڈ)	واہ رتھ	گڈِکا (گڈا)
ساہس	بَل (طاقت)	ویش	گرِہ (گھر)
اُدن	جل' پانیہ (پانی)	او	کھاو (کھا)
ہن	مارَیَہ (مار)	تیج	پُوجیہ (پوج)
پرنِ	پُورَیَہ (پُور)	سُو	جنیہ (جَن)
اشمن	پرَستر (پتھر)	ورِش	شانڈ (ساہن)
اُکشن	بلی وَرد (بولد)	رائِس	دھن (دھن)
دَرُ	وَرِکش (رُکھ)	اشرِک	رِکت۔ لوہت (لہُو)
گرِبھ	پراپ (پا' پکڑ)	وَکش	وردھِ (ودھ)
دِج' وتیج	کنّپ (کنّب)	پت	اُڈِیَیہ (اُڈ)

(ج) کُجھ اجیہے لفظ ہن' جو ویدی وچ نہیں سن پر سنسکرت وچ لبھدے ہن۔ (ایہناں بارے سنسکرت دے سرناویں ہیٹھ گل کیتی جاسی)۔

(13) ہور وی کئی وکھرویں لبھدے ہن' جو اساں ایتھے چھڈ رتے ہن۔ ودھیرے جان کاری لئی میکڈانل (26) ویکھو۔

ویدی وچ ایتے دسیاں تبدیلیاں دے کئی کارن سن۔ کجھ کارناں دا ذکر اساں اتے کردا ہے۔ پر اک گل وت دوہرانا لوڑ دے ہاں۔ اوہ ایہہ کہ ایہہ ساریاں تبدیلیاں دی وڈی وجہ اوہ مقامی عوامی بولی جاں بولیاں سن' جو آریاں توں پہلاں وسدے لوک ایتھے بولدے سن۔ اے سی داس ایس نوں اُسراں دا اثر دسدا ہے۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ ویدی دی تھاں سنسکرت دیں ہوند وچ لیاون وچ اسراں دا وڈا ہتھ ہے کیوں جو اسرای اوہ غیر آریائی قبیلہ سی' جو آریاں نوں کھتری بنا کے آپ اوہناں دا پروہت (براہمن) بن بیٹھا سی۔ پر ایہدے نال نال' ساڈی جاچے سنسکرت دی نققاقی دا کھرا نہیں گئیاں اک پاسے دسیو' پنی تے اسراں تے دوجے پاسے دھاڑویاں جیویں پہلوی' شک (Scythian)' ہُون' یونانی وغیرہ دیاں بولیاں نوں وی اکھوں پردکھے نہیں کیتا جا سکدا۔

○

ورتیاں کتاباں

1- ڈاکٹر جمیل جالبی "تاریخ ادب اردو" لاہور' 1975 صفحہ 3 توں 6۔

2- شہباز ملک "پنجابی لسانیات" لاہور' 1977۔

3- عین الحق فرید کوٹی۔ "اردو زبان کی قدیم تاریخ" لاہور' 1972۔

(4) Swami Shankar anand op. cit., p-5.

(5) Dr. Banarsi Das Jain, "Ardha-Magadhi Reader, "Lahore, 1923, P-XLI.

6- پنڈت ایودھیا سینہہ اپادھیائے "ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس" پٹنہ، صفحہ 38-

(7) R. Pischel, "Comparative Grammar of the Prakrit Languages,"(Tr. Subhadra Jha), Delhi, 1965. Section: 16 & 17.

(8) T. Burrow. op. cit.

9- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، "پنجابی بھاشا دا پچھوکڑ" پٹیالہ، 1976ء (گورمکھی)-

10- پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں، "پنجابی بولی دا اتہاس" پٹیالہ، 1961- صفحہ 68-87- (گورمکھی)-

11- پروفیسر دُنی چندر، "پنجابی بھاشا دا وکاس" چنڈی گڑھ، 1950، صفحہ 8-9 (گورمکھی)-

(12) Dr. V.S. Ghate, "Lectures on Ṛgveda."

(13) A.C. Woolner, "Introduction to Prakrit" Lahore, 1928, P-9.

(14) Dr. R.G. Bhandarkar, op. cit, P-337.

15- پروفیسر دُنی چندر، اوہو ای-

16- ودِھ شیکھر شاستری، "پالی پرکاش" صفحے 27-28، (بحوالہ "ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس، صفحہ 10) (ہندی)-

(17) A.A. Macdonell, "History of Sanskrit Literature," London, 1909, P-20.

(18) T. Burrow, op. cit, Page-4.

(19) Dr. Balbir Singh Sandhu, Parakh-II of 1968, (Article: "The tonal system of Punjabi Language") Chandigarh.

(19/A) "The Nighantu & The Nirukta", P-55.

(20) S.K. Chatterji, "The Origin and Development of Bengali Language," Calcutta, 1926, Page-42.

21- سنت سنگھ سیکھوں' اوہو ای' صفحے 75-77 (گورمکھی)-

(22) E.J. Rapson, "Ancient India."

(23) R.G. Bhandarkar, "First Book of Sanskrit," Bombay, 1930, P/147-153

(24) H.R. Aggarwal, "A Study of Sanskrit Grammar" Lahore 1993.

25- آر.جی بھنڈارکر (بحوالہ سنت سنگھ سیکھوں' اوہو ای' صفحہ 85)

(26) "A Vedic Reader," Oxford, 1917, P-XVI & XVII.

○

VIII

ویدی توں اگلا پڑا سنسکرت دا دسیا جاندا ہے۔ گھنے عالم ایسے نُوں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں دی جننی مَندے ہن۔ اوہ آکھدے ہن کہ ویدی دے دو رُوپ سن۔ اک روپ بول چال دی بولی دا سی' جو ویلا لنگھن تے مقامی اثر پاروں وِٹڈا جا رہیا سی۔ دُوجا روپ ادبی سی' جو سارے ہندوستان وچ ترقی کردا ہویا ٹکسالی بندا پیا سی۔ پنجاب توں لا بنگال تائیں اتے کشمیر توں دکھن تائیں ویدی دا ادبی رُوپ پسردا پیا سی۔ ایسے ادبی روپ وچ اِکسارتا دی لوڑ محسوس کرن مگروں پانِنی نے "اشٹادھیائی" (1) لکھی۔

ایہہ وِدوان اک پاسے تاں سنسکرت نُوں ویدی دا ترقی یافتہ ادبی روپ مَندے ہن پر جدوں ایہہ ویکھدے ہن کہ پانِنی نے ویدی نُوں "چھندس" تے آپنی بولی نوں "لوکِک" آکھیا ہے تاں نال ای جھٹ ایہہ وی کہہ دیندے ہن کہ سنسکرت بول چال دی بولی سی۔

کولبرُک (A/1)' برو (2)' جان بیمز (3)' آ شیکر (4)' رام نریش ترپاٹھی (5) وغیرہ ایہو مَندے ہن سگوں شیش گِری شاستری (6) تے سنت سنگھ سیکھوں (7) تاں دو قدم ہور اگیرے جاندے ہن۔ اوہ دراوڑی ٹبّر دیاں بولیاں نُوں وی سنسکرت توں ای پُھٹیاں دسدے ہن۔ اوہناں بھائے بوپ (8) نے ٹھیک آکھیا سی کہ کدے سنسکرت پُوری دنیا دی بول چال دی بولی سی۔

دوجے بنّے ڈی آر بھنڈارکر (9)' سُنیتی کمار چیٹرجی (10) تے دُوجے

آکھدے ہن کہ سنسکرت کدے وی بول چال دی بولی نہیں رہی سگوں چیٹرجی تاں ایہہ آکھدا ہے کہ پنجاب تے مدھیا دیش (یُوپی) دیاں بولڑیاں (ویدی نہیں) نے سنسکرت دے بنیادی ڈھانچے نُوں ہوند وچ لیاندا سی۔ وُولنر (18) صرف مدھیا دیش دا ای ناں لیندا ہے۔

حقی گل ایہہ ہے کہ ودھیرے عالماں نے سنسکرت نُوں صحیح پھوکڑ وچ ویکھن دی کھیچل ای نہیں کیتی۔ بڑا ایہہ بکلیا ہے کہ سنسکرت اک ایہی کنجل بن گئی ہے کہ جے کتے اک سرا ہتھ آوی جاوے تاں دُوجا کتے گواچ جاندا ہے۔

آکھیا جاندا ہے کہ پانی نے "اشٹادھیائی" (گرامر) لکھ کے سنسکرت نُوں گرامری اصولاں وچ جکڑ دتا سی۔ ایس پاروں ایہہ ایہی جکڑی گئی کہ ایس دا نسارا رُک گیا کیوں جو کوئی وی لکھیار پانی دے اصولاں توں انحراف نہیں کر سکدا سی۔

جدوں اسیں پانی توں پچھیکڑلے اوب ول جھات پاؤندے ہاں تاں ایہہ گل صحیح نہیں جاپدی۔ پہلی تاں گل ایہہ ہے کہ پانی توں پہلاں شاکل، گارگ، کیشپ، گالوَ وغیرہ گرامر نویس ہوئے سن، جیہناں دے ناں "اشٹادھیائی" وچ گڑوائے گئے ہن۔ پانی نے کتے کتے ایہناں نال اختلاف وی کیتا ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ پانی نے سنسکرت نُوں سمجھن تے اوہدے گرامری اصول لکھن وچ جو غلطیاں کیتیاں سن، کاتیاین نے آپنی کتاب "وارتک" وچ اوہناں دی سودھی کیتی ہے۔ انج ای جیا دِتیا نے "کاشیکا ورتی" وچ پانی دیاں بُھلاں دسیاں ہن۔ پتنجلی دی "مہابھاشیہ" وی ایسے سلسلے دی اک کڑی ہے۔ اوس نے اس دی تشریح وی کیتی ہے تے نال دے نال نویاں گرامری سُتراں دی دس وی پائی ہے۔ تد تاں پانی سنسکرت بارے حرف آخر نہ ہویا۔

"اشٹادھیائی" وچ اصولاں دے نال نال مستثنیات دیاں ڈھیر ساریاں مثالاں لبھدیاں ہن۔ پچھیکڑلے تناں باباں وچ تاں ایہناں دی بھرمار ہے۔ ایہناں باباں وچ اوہناں تبدیلیاں دا ذکر کیتا گیا ہے جو دھاتواں (کنٹاں) تے پچھیتراں وچ

خاص حالتاں وچ جاں املا دے عام اصولاں پاروں اِک ادھے اکھر دے گھاٹے وادھے نال وجود وچ آوندیاں ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ جے پانّنی نے سنسکرت نوں جکڑ دتا سی تاں پھیر کاتیاین وکھرے اصول کیوں دیندا ہے۔ پانّنی نے آریہ (आर्य) تے کشتریہ (क्षत्रिय) توں مونث بناون
لئی آریا (आर्या) تے کشتریا (क्षत्रिया) دا اصول دتا سی کاتیاین نے لکھیا کہ ایہناں لفظاں توں
آریانی (आर्याणी) تے کشتریانی (क्षत्रियाणी) وی مونث بندیاں ہن۔
انج ای کئی ہور مثالاں وی دتیاں جا سکدیاں ہن۔ ایہناں توں سدھ ہوندا ہے کہ سنسکرت گرامری اصولاں وچ جکڑی نہیں گئی سی سگوں ویلا بیتن دے نال اتے مقامی اثر پاروں اوس وچ وادھے گھاٹے ہوندے پئے سن۔ (کاتیاین دا مذکر توں مونث بناون دا طریقہ پنجابی دے وددھیرے نیڑے ہے کیوں جو اج وی کھتری توں کھترانی مونث پنجابی وچ ورتیندی ہے)۔

کوئی وی بولی بھانویں اوہ بول چال دی ہووے تے بھانویں لکھن پڑھن دی، اوس وچ ہولی ہولی کجھ نہ کجھ تبدیلی ضرور آوندی رہندی ہے۔ ایس دے کئی کارن ہوندے ہن۔ سنسکرت دا اِک ماڑا جیہا جانو وی دس سکدا ہے کہ جو پانّنی تے یاسک نے بولی ورتی ہے، اوہ رامائن، مہابھارت تے مہا بھاشیہ توں وکھری ہے۔ انج ای کالی داس، بان بھٹ تے پچھیکڑلے لکھیاراں دی بولی پانّنی دی "ونیم بدھ" بولی اتے پوری نہیں اتردی۔ جے ایوں نہ ہوندا تاں انیک "کومدیاں" لکھن دی لوڑ کیوں پیندی رہی؟

ایتھے اِک ہور وی چیتے رکھن والی گل ہے کہ اکثر عالماں نے سنسکرت لفظ بارے دسیا ہے کہ ایہہ اِک مرکب لفظ ہے، جیہدے تن حصے سं.स.कृत

ہن اتے ایہدے معنی "مانجی سواری ہوئی بولی" ہے۔ ایہہ معنی ٹھیک نہیں۔ سنسکرت لفظ پہلی وار راماین وچ بولی لئی ورتیا گیا ہے۔ نہیں تاں اس توں پہلاں سنسکرت لفظ بولی لئی کسے نے وی نہیں ورتیا سی۔ سنسکرت دا لفظ رگ وید (I-8-3) وچ ایوں ورتیا گیا ہے

ستھراؤ سنتو نیمیورتھا اشواش ایشام
سو سنسکرتا ابھی شبھو

ترجمہ: تہاڈے رتھاں دے دھرے پائیدار ہو جاون اتے اوہناں دے گھوڑیاں دیاں زنجیراں پکیاں پیڈھیاں ہو جاون۔

ایس توں صاف لبھدا پیا ہے کہ سنسکرت لفظ دے معنی اوہ نہیں ہن' جو عام طور تے سمجھے جاندے ہن۔ عالماں نے "کرت" توں اکیتراں کمھیٹر کے جو معنی کتے ہن' اوہ اکے ای ڈھکویں نہیں ہن۔ حق گل ایہہ ہے کہ ایہہ مرکب (سنس کرت) نہیں سگوں اکو لفظ (سنسکرت) ہے۔

اصل گل ایہہ ہے (جیویں اسیں پچھے وی دسیا ہے) کہ سنسکرت تحریر وچ سارے لفظ جڑویں لکھے جاندے سن۔ اتے سندھی پاروں کتے کتے کجھ سوتے ودھا یا گھٹا دتے جاندے سن۔ ایہہ تحریر دے اصول سن۔ انج تحریر زنجیر دیاں کڑیاں وانگ آپو وچ جڑی ہوندی سی۔ لفظ "سنسکرتی" بھارتی پنجابی تے ہندی وچ عام ورتینڈا ہے اتے ایہہ وسیب (Culture) دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے۔ تسیں جاندے ہو کہ ایہدا معنی ای کسے قوم دی "سوچ فکر اتے ریتاں رواجاں تے رسماں دی لمی ڈور" لیا جاندا ہے۔ مطلب ایہہ کہ سنسکرت لفظ دے معنی پانینی ولوں مانجن سنوارن پاروں نہیں سگوں ایہدا ایہہ ناں لفظاں دے جڑویں لکھن پاروں رکھیا گیا سی اتے ایہہ مرکب نہیں سگوں اکو ای لفظ ہے۔

پانینی دی "اشٹادھیائی" وچ کتے لکھیا ہے کہ جیہڑا ویداں نوں صحیح طرح نہیں پڑھدا' اوہ ذلیل ہو جاندا ہے۔ انج ای پتنجلی نے "مہابھاشیہ" وچ لکھیا ہے کہ ویاکرن (گرامر) دی جان کاری باجھوں اسیں ویداں نوں صحیح طرح نہیں پڑھ

سکدے۔ ایسے پاروں بُدھ قدیم توں ای چھ علم سِکھن اتے وڈا زور دتا گیا سی' جیہناں نوں "ویدانگ" آکھیا جاندا ہے۔ ایہناں وِچوں اِک ویا کرن (گرامر) تے دُوجا نِرکتی (لفظاں دے اِشتقاق بارے) ہے۔ پرانے پنڈتاں جیویں پانِنی' یاسک' پتنجلی تے کئیاں ہوراں نے وڈی گھالنا تے کھوج مگروں ایہناں موضوعات اتے وڈمُلیاں کتاباں لِکھیاں۔ ایہناں کتاباں نوں پڑھ کے عقل دنگ رہ جاندی ہے کہ جدوں پوری دنیا اتے جہالت دا ہنیرا پسریا ہویا سی' ساڈے عالم اڈیِاں علم بھریاں کاڈھاں وچ رُجھے ہوئے سن۔ تھوڑ ایس گل دی سی کہ ایہناں وِدواناں دا دھیان تقابلی لسانیات ول نہیں گیا سی۔ شاید اوہناں نے ایس موضوع نوں ایس پاروں نہ چھوہیا کہ اوہ سنسکرت نوں "شُدھ" تے "دیو بانی" سمجھی بیٹھے سن۔

تقابلی لسانیات دی نِینہ اودوں دھری گئی جدوں ولیم جونز (1746ء- 1794ء) نے 1786ء وچ رائل ایشیاٹک سوسائٹی' کلکتہ دے اک اکٹھ وچ بولدیاں آکھیا (13) کہ "سنسکرت شاندار (wonderful) بنتر والی بولی ہے۔ ایہہ یونانی توں ودھ مکمل' لاطینی توں ودھ کُھلی ڈُلھی اتے دوناں نالوں ودھیرے سُگھڑ سُنکھی ہے۔ نالے گرامری رُوپاں تے مصدراں دی پکھوں دوناں نال ایہدی پکی پیڈھی سانجھ ہے' جو اینویں ہوند وچ نہیں آ سکدی سی۔ ایہناں دا سوما یقیناً سانجھا ہے۔" بھانویں جونز توں پہلاں Fillipo Sassette★ (ب) B - Shulze تے Pere Cocurdous آپنی آپنی پدھر اُتے سنسکرت نوں اٹلی' جرمنی تے فرانس وچ جانُو کروا چکے سن پر جونز دے ایہناں فقریاں نے تقابلی لسانیات دی پہلی اِٹ دھر دِتی۔ پھیر کیہ سی ایس کھیتر وچ کم کرن والا ہر سکالر اک دُوجے توں اگانہہ ودھن دی دوڑ وچ جُٹ گیا۔ سنسکرت' لاطینی' یونانی' فارسی' روسی تے ہور کئیاں بولیاں وچالے سانجھاں وڈی گھالنا مگروں لبھ کے "ہند آریائی" جاں "ہند یورپی" بولیاں دا ٹبر ہوند وچ لیاندا گیا۔ آریائی نسلی گروہ تے آریائی بولیاں دی وڈیائی دسن لئی' ہر اوس نسلی گروہ تے بولی نوں وی آریائی دے کھاتے پا دتا گیا' جتھے کِتے اتفاقی سانجھ

دا جھولا پیندا اسی۔ ایوں ایہناں عالماں نے سنسکرت نوں صحیح پچھوکڑ وچ پرکھن دی کھیچل نہیں کیتی۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ سنسکرت (اتے آریائی نسلی گروہ وی) اک ایہجی گنجھل بن گئی کہ جے اک سِرا کیتے ہتھ آوی جاوے تاں دُوجا سِرا کیتے گواچ جاندا ہے۔

ایہناں عالماں دا ووھیرے زور بولیاں دی آپو وچلی لفظاں دی سانجھ سِدھ کرن تے ہے۔ پر سوال ایہہ ہے کہ کیہ لفظاں دی سانجھ ای بولیاں نوں اک ٹبر دیاں متھن لئی کافی ہے؟ اج تاں ہسپانوی تے فارسی وچ وی چوکھے سارے لفظ عربی توں منگویں آئے ہن۔ ایہدا سِٹا ایہہ کڈھنا کہ ایہہ ساری ٹبر دیاں بولیاں ہن، کیہ ٹھیک بھریا نہیں؟ پنجابی وچ اسیں ڈھیر ساری لفظاں عربی وچوں ورتوں لیاوندے ہاں۔ پھیر ایہنوں وی کیوں نہ سامی ٹبر نال جوڑ دئیے۔ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ پنجابی وچ رَلے عربی فارسی وغیرہ دے لفظاں نوں "اوپرے" تے "بگانے" آکھدا ہے پر سنسکرت وچ لبھدی غیر آریائی لفظاں دا ناں تیک نہیں لیندا۔ اوہدے بھانے دیو بانی "اشدھ" کیویں ہو سکدی ہے!

ہُن تائیں انیکاں عالم جیویں جے میور (14)، میکڈانل (15)، کِٹل (16)، کالڈویل (17)، ٹرمپ (18)، جان بیمز (19) چیٹرجی (20) تے کئی ہور سنسکرت اتے غیر آریائی اثرات دا ویروا دے چکے ہن۔ پر بھارت دے بھاشا گیانی اجے وی آپنی گل تے اڑے ہوئے ہن سگوں کدے تاں ایتھوں تائیں وی ہاسو ہینے جتن کردے ہن کہ غیر آریائی اثرات نوں وی آریائی ای آکھ دیندے ہن جیویں ہڑپا دے وسنیک آریہ سن، جیویں دراوڑ بولیاں نے وی سنسکرت دی کُکھوں جنم لیا ہے۔ (21)

ہوراں توں وکھ برو (22) نے آپنی کتاب وچ سنسکرت وچ ورتینڈے دُوجیاں بولیاں دے لفظاں بارے اک پُورا باب لکھیا ہے۔ اوہ لکھدا ہے کہ موریہ

خاندان توں پہلاں دکھن نال شمالی علاقیاں دا میل ملاپ ای سِدھ نہیں ہوندا۔ ایس پاروں سنسکرت وچ دراوڑی لسانی گروہ دی جو لفظالی لبھدی ہے' اوہ پنجاب توں ای لنگ گئی ہو سکدی ہے' جتھے دراوڑی نسلی گروہ آریاں دے آون توں پہلاں ای موجود سی۔ اوس ولوں دِتے گئے کجھ لفظ ایہہ ہن جو سنسکرت وچ دُوجیاں بولیاں دے لبھدے ہن۔

مُنڈا: انڈر' کرلی' کرپاس' جمبال' جم جیتی' وغیرہ

دراوڑ: اگر' انکول' انل' ارک' الپ' کنگ' کُجل' کٹ' کٹھن' کربر' کاک' کال' کُٹ' کٹی' کُنل' کُنڈ' کُدال' کون' چندن' پُھمب وغیرہ۔

یونانی: کھلین' سُرنگ' پرستوم' کنت' کنکا' سوئیر' مِیلا' کیتر' مارکٹ' کمپل' قلم' درم' کرامِلک' ہر یتھ' ہیل' اوہ' کیندر وغیرہ۔

برو لکھدا ہے کہ "یونانیاں مگروں پہلوی' شک' کشان تے ھُون آئے۔ چھیویں صدی عیسوی تائیں باہروں حملے ہوندے رہے۔ ایسے صدی تائیں سنسکرت دی ادبی بولی دے رُوپ وچ ورتیندی رہی۔ بِٹا ایہہ نِکلیا کہ دھاڑویاں دِیاں بولیاں دے لفظ سگویں دے سگویں رُوپ وچ جاں پراکرتاں راہیں بھیس وٹا کے سنسکرت وچ داخل ہوندے رہے۔"

میری جاچے' مکدی گل ایہہ ہے کہ ویدی بولن والے سینکڑے ورھے پت سندھو (پاکستان) وچ رہے اتے اتھے ای اوہناں دی بولی وچ غیر آریائی جاتیاں جیویں اسُر' پنی' دسیو وغیرہ دی بولی (یعنی اودوں کی پنجابی) دی چوکھی ساری لفظالی شامل ہو گئی۔ ایتھوں اوہ بدلی ہوئی ویدی نال لے کے مدھیا دیش (یو پی) گئے۔ ایہہ اوہ سماں ہے جدوں آریہ سوسائٹی ورن آشرم وچ ونڈی گئی سی۔ اسُر براہمن بن بیٹھے سن۔ مدھیا دیش ای اوہ تھاں ہے' جتھے سنسکرت وجود وچ آئی۔ ایس دیاں نِینہاں اوتھے بولی جاون والی بولی تے اُساریاں گئیاں۔ پرکیوں جو سنسکرت بول چال دی نہیں سگوں مصنوعی تے ادبی بولی سی' ایس پاروں براہمناں نے نہ

تاں ایہنوں سگویں ویدی ای رہن دتا اتے نہ ای مدھیا دیشی دی پُوری بولی سموئی گئی۔ ایہو گل وُلنر(23) دی شورسینی بارے گل کردیاں کسے ہور ڈھنگ نال آکھدا ہے۔ ایہدے توں وکھ سنت سنگھ سیکھوں (24) تے وُنی چندر (25) دی ایسے گل نوں آپنے مخصوص انداز وچ آکھن دا جتن کردے ہن---- سدھی سانویں گل ایہہ ہے کہ سنسکرت آپنے ویلے دی اردو سی۔ تسیں آپے ای ویکھ لوو کہ پاکستان دے کسے وی علاقے وچ اردو نہیں بولی جاندی پر ایہدے بلوجود ایہہ پاکستان دی قومی زبان ہے تے ڈھیر ساری لکھت پڑھت ایسے بولی وچ ای ہوندی ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ ایہدے وچ وی دوجیاں بولیاں دی ڈھیر ساری لفظالی رلی ہوئی ہے۔

○

ورتیاں کتاباں

(1) "The Ashtadayi of Panini", (Tr.S.C. Vasu) (Vol.I & II), Dehli, 1988.

(1/A) H.T. Colebrooke, "Miscellaneous Essays," (vol II), London, 1837, P-3.

(2) T. Burrow, op. cit., Page-57.

(3) John Beams, "A comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India" London, 1872, P-III.

(4) A.S. Altekar, "Education in Ancient India", Banares, 1944.

5- رام نریش ترپاٹھی، "ہندی کا سنکشپت اتہاس" پریاگ، 1980 بکری، صفحہ 9 (ہندی)۔

6- شیش گری شاستری (بحوالہ "ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس، صفحہ 9- (ہندی)۔

7- سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای، صفحہ 78-

(8) Bopp,"Edinburgh Review", vol XXXIII, 3.43.

(9) D. R. Bhandarkar op. cit. Page-26.

(10) S.K. Chatterji, "Indo-Aryan & Hindi", Ahmedabad, 1942, Page-135.

(11) A.C. Woolner, op. cit., Page-5.

(12) T. Burrow, op. cit., Page-6.

13- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، اوہو ای، صفحہ 172-

(14) J. Muir, "Original Sanskrit Text" Vol. II.

(15) A.A. Macdonell, "Vedic Grammar", London, Page-33.

(16) F. Kittle, "Indian Antiquary" Dec., 1872 (Article: "On the Dravedian Elements in Sanskrit Dictionaries")

(17) R. Caldwel, "A Comparative Grammar of the Dravedian Languages," London, 1975, (Introduction).

(18) John Beams, op. cit, Page 127-128.

(19) E. Trumpp, "The Grammar of Sindhi Language", Lepzig, 1872.

(20) S.K. Chatterji, "The Origin and Development of Bengali Language", Calcutta, 1926, Page-178.

21- سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای

(22) T. Burrow, op. cit., chapter. VIII.

(23) A.C. Woolner, op. cit., Page-4.

24- سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای، صفحہ 170-

25- دُنی چندر، اوہو ای، صفحہ 19-

سنسکرت مگروں پراکرتاں دا پڑلونیا جاندا ہے۔ پراکرتاں دے جمن تے نِسرن بارے وی عالماں وچ اختلاف ہے۔ جیہڑا ایس کھوبھے وچ ھسیا' اوہ کُجھ رِپھلیاں دے آکھے دوہراون تے کُجھ آپ ورودھی گلاں کرن دی ولگن توں باہر نہیں نِکلدا۔ پراکرتاں بارے رِتن نظریے ہن----

(i) ودھیرے پرانے لِکھیار جیویں مار کنڈیہ (پراکرت سروسو*)وَررُچی (پراکرت پرکاش) ہیم چنّدر (سِدھ ہیم شبد انُوشاسن) اتے کئی دُوجے جیہناں' ایہناں لِکھیاراں دیاں کتاباں اُتے ورِتیاں (تفسیراں) لِکھیاں جاں آپ گراماں لِکھیاں ہن جیویں کلویہ آدرش' واگ بھٹ النکار' کاویہ النکار' پراکرت منّجری' سنکشپت سار' پراکرت سوتر ورِتی' پراکرت بودھ وغیرہ وغیرہ' اوہ اِکو گل آکھدے ہن۔ ایہہ فقرے پیشل نمبر(1) توں لئے گئے ہن:

(1) پرکِرتی سنسکرتم تتر بھَون تت آگتن واپراکرِتم (ہیم چندر)۔
(2) پرکِرتی سنسکرتم تتر بھَون پراکرت مچیتے (مارکنڈیہ)
(3) پرکرِتر آگتن پراکرتم پرکرتی سنسکرتم (دھنک)
(4) پرکرِتے سنسکرتا داگتن پراکرتم (سِنہہ دیو گنن)
(5) پراکرتی سنسکرتم تتر بھوتوَات پراکرتن سمرِتم (وامن اچاریہ)
(6) پراکرتاتٔ سروسیو سنسکرتم یونی۔ (واسو دیو)

---

* پروفیسر دلشاد کلانچوی ہوراں اپنی کتاب "سرائیکی لسانیات" (صفحہ 21) وچ مارکنڈیہ دی کتاب دا ناں "پراکرت ویاکرن" لکھیا ہے جو غلط ہے۔ صحیح ناں "پراکرت سروسو" ای ہے۔

(7) سنسکرنات پراکرِتم اشن تتواپ بھرنش بھاشنم۔

گھٹ ودھ ایہناں ساریاں فقریاں دا مطلب اکو ای ہے کہ سنسکرت کُن ہے اتے ایہدے توں جو کُجھ 'پھُٹیا' اوہ پراکرِت ہے۔

(ب) دُوجا نظریہ اودوں وجود وچ آیا جدوں کُجھ عالماں نے سنسکرت نُوں پراتہہ دھرکے پراکرتاں دی لفظالی دا آپوں جائزہ لیا۔ اوہناں نے ویکھیا کہ پراکرتاں نے ڈھیر ساری اجیہی لفظالی سانبھی ہوئی ہے جو سنسکرت نال نہیں رلدی پر ویدی وچ سگویں رُوپ وچ لبھدی ہے۔ ایس پاروں پی ڈی گُنّے (1/A)، اُپادھیائے (2)، ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (3) وغیرہ نے سنسکرت دی تھاں ویدی توں پراکرتاں دے پھُٹن دے نظریہ نوں اپنایا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پراکرت دے معنی قدرتی تے original ہے جد کہ ایہدے مقابلے تے سنسکرت اک بناوٹی تے مصنوعی بولی سی۔

(ج) تیجے نظریہ دے حامیاں وچ نمی سادھو (رُودرَٹ دے کاویہ النکار دا شارح)، پشل (4)، ایس ایم کاترے وغیرہ شامل ہن۔ ایہہ آکھدے ہن کہ پراکرت اصل وچ پراک کرِت ہے، جس دے معنی ہن "مُڈھ قدیم دی بولی"۔ ایس پاروں پراکرتاں، ویدی تے سنسکرت توں وی پہلاں دِیاں بولیاں ہن۔

جے ایہناں تِناں نظریاں بارے بحث وچ نہ وی الجھیے تدوی "پراکرت" دے لفظ بارے وچار کرنا ضرور پوسی۔ ایس سلسلے وچ چیتے رکھن والی گل ایہہ ہے کہ جس نے وی بولی لئی پہلی وار "پراکرت" دا لفظ گھڑیا سی اوس نے "سنسکرت" دے لفظ دی ترکیب نوں ساہمنے رکھ کے گھڑیا سی۔ دُوجی گل ایہہ ہے کہ سنسکرت وچ "پرکرِتی" دے معنی "نیچر" ہن۔ ایس پاروں اوہدا مطلب "نیچرل بولی" "سبھاوک بولی" "جاں لوکاں دی بولی" سی۔ پر گڑبڑ ایہہ ہوئی کہ پراکرتاں بارے جیہنے وی کُجھ لِکھیا، اوہنے سنسکرت وچ ای لِکھیا ہے۔ ایوں کُجھ پہلیاں نے تاں بھولے بھا جاں جانبجھ کے پراکرتاں نُوں سنسکرت دے گرامری اصولاں وچ

ڈھالن دا جتن کیتا سی جیویں اج وی اسیں پنجابی یا اردو دی گرامر لکھن لگیاں' فارسی جاں انگریزی دے گرامری اصولاں نُوں ماڈل من کے لاگو کرن دی کوشش کردے ہاں۔ سِٹا ایہہ نکلدا ہے کہ جو بُہتر ایہناں گھڑے گھڑائے اصولاں تے پوری نہیں بہندی' اوس نوں استشنائی (exceptions) دے کھاتے وچ پادیندے ہاں۔ پانی نے وی ایویں ای کیتا سی اتے اج مرزا مقبول بیگ بدخشانی (5) رام سنگھ (6) تے دُنی چندر (7) وغیرہ وی ایہو کُجھ کردے لبھدے ہن۔ جے دیکھیا جاوے تاں اصل پنجابی ایہناں exceptions وچ ای کُلی بیٹھی ہوندی ہے اتے پچھلیرے کمی اُتے کمی مار دے نُرڈے گئے ہن جیویں پچھے وتے گئے سنسکرت دے فقریاں نوں پرکھ ہے۔

حقی گل ایہہ ہے کہ پراکرتاں اوہ بولیاں ہن' جو آریاں دے آون توں پہلاں ایتھے بولیاں جا رہیاں سن یعنی غیر آریائی بولیاں ہن۔ جدوں مدھیا دیش (یو پی) دی بولی (پراکرت) دی نینہ اتے براہمناں نے نویں بولی سنسکرت اُساری تاں سارا ادب ایس وچ رچیا جاون لگ پیا۔ سِٹا ایہہ نکلیا کہ ایہہ مصنوعی بولی آئیاں لکھتاں راہیں پراکرتاں نوں متاثر کرن لگ پئی۔ پر ایہہ "اِک ولی دین" نہیں سی' پراکرتاں وی سنسکرت دا ڈھڈ بھر دیاں گئیاں جیویں کہ بوہلر' بلاخ (8)' پشل (9)' مولنر (10)' سٹین کونو (11)' ڈاکٹر نگارے (12) وغیرہ نے دس پائی ہے۔ دُوجی چیتے رکھن والی اہم گل ایہہ وی ہے کہ پراکرتاں دا جنا وی رُوپ ساتوں کتاباں جاں اشوک دے کتبیاں وچ لبھدا ہے اوہ بول چال والا نہیں سگوں لکھتی بولی دا رُوپ ہے' اتے ایہہ دسن دی لوڑ نہیں کہ لکھتی روپ وچ کدے مُتے سِدھ تے کدے جان بُجھ کے اجیہی بولی ورتی جاندی ہے' جو بول چال دی بولی توں وکھرواں رکھدی ہوندی ہے۔ ہندی سنسکرت لدی بھارتی پنجابی ایس دا اجو کا ثبوت ہے۔

اک ہور وی گل ایتھے کھولن والی ہے۔ جے ایہہ پراکرتاں سنسکرت وچوں ای پُنگریاں سن تاں سنسکرت وانگوں ایہناں دا کوئی اکو ای ناں کیوں نہیں؟

ایہہ پالی' شورسینی' مہاراشٹری' ماگدھی' اردھ ماگدھی' پشاچی' چولیکا پشاچی' باہلیکی' شاکاری' چنڈالی' شابری' آبھیریکی' شاتّی' اپ بھرنش (اگوں اپ بھرنش دیاں 27 قسماں) وغیرہ وغیرہ وچ کیوں ونڈیاں ہوئیاں ہن؟ ایس دا ایہو اکو پرتاوا دتا جا سکدا ہے کہ ایہہ وکھرے وکھرے علاقے دیاں بولیاں دے ناں ہن۔ جدوں ایہہ ودوان آکھدے ہن کہ پانٹی دی نیم بدھ کیتی سنسکرت وچ کوئی تبدیلی نہیں آ سکدی سی تاں سنسکرت مُڑ ایہناں پراکرتاں وچ کیویں ونڈی گئی؟ سِدھی ساڈوں گل ایہہ ہے کہ ایہناں علاقیاں وچ پہلاں ای غیر آریائی بولیاں (پراکرتاں) موجود سن۔ ایسے پاروں سنسکرت دی پراکرتاں نال نحوی بھتراں پکھوں اِکی سانجھ نہیں لبھدی۔ لفظالی دی آپو وچ کُجھ سانجھ لبھدی ہے۔ ایہہ سنسکرت تے پراکرتاں دا آپو وچ دا دان پردان ہے اتے ایہدا اج نکھیڑا کرنا کہ کس نے کیہ دتا تے کیہ لیا کھرا اوکھا ای نہیں سگوں ناممکن وی ہے۔

جتھوں تائیں ویدی تے پراکرتاں دی آپو وِچلی سانجھ دا تعلق ہے' ایہہ سانجھ اوددوں وجود وچ آئی سی' جدوں وید مذہبی کتاباں دا روپ دھار کے عام لوکاں دے جیون مرن' رِیتاں رسماں نوں متاثر کرن لگ پئے سن جیویں مسلماناں دی مقدس کتاب قرآن شریف ہوون پاروں پنجابی وچ چوکھے سارے لفظ عربی وچوں آگئے ہن۔ ایس پاروں ایہہ آکھنا کہ پراکرتاں سدھیاں ویدی توں یاں سنسکرت توں پھُٹیاں ہن' اکا ای غلط تے الجھکے بھریا ہے۔

○

ورتیاں کتاباں

(1) R. Pischel, op. cit., Section I & II.

(1/A) P.D. Gune, "An Introduction to Comparative Philology" 1918.

2- پنڈت ایودھیا سینہہ اپادھیائے' اوہو ای' صفحہ 17 تے 27-

3- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ' اوہو ای' صفحہ 181 تے 193-

(4) R. Pischel op. cit., Page-6.

5- مرزا مقبول بیگ بدخشانی "پنجابی قواعد" لاہور' 1973-

6- رام سنگھ "پنجابی ویاکرن" (گورمکھی)-

7- دُنی چندر' اوہو ای' صفحہ 7-10

(8) Jules Bloch, "Some Problems of Indo-Aryan Philology",

(9) R. Pischel, op. cit, Page-7.

(10) A.C. Woolner, op. cit., Page-1.

(11) Sten Konow, "Indian Antiquary" April, 1903, Page-81. (Article: "Maharashtri and Marathi").

(12) Dr. G.V. Tagare, "Historical Grammar of Apbhramsa", Poona, 1948.

O

پراکرتاں توں اگلا پڑاءِ اپ بھرنش دا دسیا جاندا ہے۔ آکھیا جاندا ہے کہ ویلا پا کے پراکرتاں نے اپ بھرنش دا رُوپ دھار لیا۔ پر کُجھ ایہہ وی آکھدے ہن کہ پراکرتاں دے نالو نال اپ بھرنشاں وی ورتیندیاں سن۔ اپ بھرنش بارے کُجھ ہور وچار ایوں ہن۔

(ا) "مہابھاشیہ" (I-1-I) (1) وچ پتنجلی لِکھدا ہے:

एकैकस्य शब्दसय बहवोऽपभ्रशाः तद्यथा
गौरित्यसय शब्दस्य गावी गोणी गोता
गोपोतालिकेत्येवामद्या ऽपभ्रंशः

پتنجلی آکھدا ہے کہ اِکو لفظ دے کئی وِٹے ہوئے رُوپ (اپ بھرنش) لبھدے ہن جیویں (سنسکرت لفظ) گو (گاں) توں گاوی "گونی" "گوتا" گوپوتالکا وغیرہ۔

(ب) ونڈن "کاویہ درش" (2) وچ آبھیراں دی بولی نُوں اپ بھرنش دسدا ہے۔ اوہ ایہہ وی کہندا ہے کہ سنسکرت لفظ دے وگڑے ہوئے تلفظ نُوں اپ بھرنش آکھیا جانّدا ہے۔

(ج) مارکنڈیہ کویندر "پراکرت سروسو" وچ 27 اپ بھرنشاں دی دس پاوندا

ہے۔

(د) رام ترک واگیش (3) "پراکرت کلپترُ" وچ آکھدا ہے کہ عوام دی بولی نوں اپ بھرنش آکھنا چاہیدا ہے۔

(ر) رُودرَٹ نے "کاویہ النکار" وچ ہر علاقے دی وکھری اپ بھرنش دسی ہے۔

(س) بھرت مُنی "ناٹیہ شاستر" وچ "وبھرشٹ" [illegible] دا لفظ ورتدا ہے اتے آکھدا ہے کہ ایہدے لفظ "اُکار بہُلے" ہوندے ہن یعنی اکھراں اتے پیش (ُ) دی ودھیری ورتوں ہوندی ہے۔ اوہ وی ایس نوُں آبھیراں دی بولی دسدا ہے۔ اوہ ایہہ وی آکھدا ہے کہ اپ بھرنش والے لوک بھیڈاں، گھوڑے، اُونٹھ وغیرہ پالدے ہن۔

(ش) ہیم چنّدر نے "سِدھ ہیم شبد انُوساشن" (4) وچ اپ بھرنش دے گرامری اصول دِتے ہن۔ اوہ آکھدا ہے کہ ایہہ اک ادبی بولی ہے اتے ایس نوُں سنسکرت دے ٹاکرے تے رکھیا جا سکدا ہے۔

(ص) اُپادھیائے (5) لکھدا ہے کہ ہندوستان (تے پاکستان) دیاں جنیاں وی اجوکیاں آریائی بولیاں ہن، اوہ اپ بھرنش توں پُھٹیاں ہن۔ ایہہ نویں ادبی بولی اک ہزار عیسوی وچ وجود وچ آئی سی۔

(ض) جتھے وَررُچی نے "پراکرت پرکاش" وچ اپ بھرنش دا ذکر تک نہیں کیتا، اوتھے چنڈ (پراکرت لکشن) (5) بھامہہ (منورما)، سنہیہ راج (پراکرت رُوپ اوتار) (6)، لکشمی دھر (شرڈ بھاشا چندریکا) (7)، دیکشت (پراکرت منی دیپ) رام چندر (ناٹیہ درپن)، جن دت (وویک ولَشت) امرچندر (کلویہ کلپ لتا ورتِی) وغیرہ اپ بھرنش بارے دس پاوندے ہن۔ چنڈ کہندا ہے کہ اپ بھرنش لفظ علاقائی بولیاں لئی ورتیندا ہے، جو گنتی وچ ڈھیر ساریاں ہن۔

جیویں اساں پراکرتاں بارے ویکھیا ہے، انج ای اتھے وی اسیں ویکھدے ہاں کہ ہر لکھیار اپ بھرنش بارے جو کُجھ آکھدا ہے، اوہ دوُجے توں اڈّرا

ہے۔ ایس توں وکھ جے گیا دھیائے آکھدا ہے کہ اپ بھرنش شورسینی اپ بھرنش دا اک رُوپ سی تاں ڈاکٹر گووند ناتھ را جگورو (6) ایس نوں پنجاب وچ جمن پلن والی بولی لکھدا ہے۔ میکڈانل (10) آکھدا ہے کہ سن عیسوی دے شروع تے 1000ء دے وچکارلے ویلے وچ پراکرت چار وڈیاں بولیاں وچ ونڈی جاندی ہے۔ وادی سندھ (یعنی پنجاب) وچ اپ بھرنش' دو آبہ (گنگاجمنا) وچ شورسینی.... ایہو ای اجوکیاں بولیاں دے سومے ہن۔" اوہ صرف سندھی' مغربی پنجابی تے کشمیری نوں اپ بھرنش توں اتے مشرقی پنجابی' ہندی تے گجراتی نوں شورسینی پراکرت توں پُھٹیاں مَندا ہے۔ ایہدے اُلٹ مُردرٹ (کاویہ النکار) ہر علاقے دی وکھری اپ بھرنش وسدا ہے---- انج اسیں اک اجیہی تھل بھلیّاں وچ گواچ جاندے ہاں' جتھوں باہر نکلن دا راہ ای کوئی نہیں۔

میری جاچے پتنجلی دی لکھت نوں بھیکڑے لکھیاراں نے سمجھن دی کھیچل ہی نہیں کیتی۔ جیویں اوہناں نوں پراکرتاں بارے بھلیکھا لگیا سی' اتھے وی اوہ کُراہے پے گئے ہن۔ پراکرتاں اوہ مقامی بولیاں سن' جو ادبی بولیاں بنن پاروں مصنوعی تے بناوٹی تھی گیاں سن۔ ایہہ بالکل انج ای ہے جیویں ہندی نوں مسلماناں نے ادبی اظہار لئی اپنایا تاں عربی' فارسی دے رلے نال اوس نوں اک مصنوعی تے بناوٹی بولی (اردو) بنا دتّا۔ ایہہ کدے وی کسے وی علاقے دی بول چال دی بولی نہیں رہی پر ادبی اظہار لئی ہر تھاں ورتیندی ہے۔ پراکرتاں وی آپنے ویلے دیاں ادبی بولیاں سن۔ پر جیویں ہُن وی اردو دے ہوندیاں ہر پنجابی' سندھی' بلوچی' کشمیری' پشتون وغیرہ آپنی ماں بولی ورتوں وچ لیاوندا ہے' انج ای پراکرتاں ویلے وی لوک آپنیاں ماں بولیاں ورتدے سن۔ ایہناں نوں ای پتنجلی نے اپ بھرنش آکھیا سی۔ ایہناں نوں ای رُودرٹ نے اپ بھرنش کہیا سی۔ اسیں اج وی ویکھدے ہاں کہ ہر صوبے والا اکو لفظ دا وکھ وکھ ڈھنگاں نال اُچارن کردا ہے۔ اک "سکول" تے دُوجا "اسکول" اک "پُت" تے دُوجا "پُتّر" اک

"لکشمن" تے دُوجا "پھمن" اک "کھ" تے دُوجا "مونھہ" اک "کشتری" تے دُوجا "کھتری" وغیرہ وغیرہ آکھدا ہے۔ انج ای پتنجلی آکھدا ہے کہ گو' گاوی' گونی' گوتا وغیرہ "گاں" دے وکھ وکھ رُوپ ہن۔ ڈاکٹر نگارے (11) اوہناں لکھیاراں نال متفق ہے جو ایہہ آکھدے ہن کہ اپ بھرنش دا مطلب بول چال دی بولی جاں صوبائی بولیاں ہن۔

اپ بھرنش بارے کُجھ ہور وی بھلیکھے ہن جیویں ایہہ آکھیا جاندا ہے کہ کہ آبھیر/ آہیر ناں دی قوم اپ بھرنش نوں وجود وچ لیائی سی۔ سوال ایہہ ہے کہ جے اِک قوم ایڈی وڈی تبدیلی لیا سکدی ہے تاں ہندوستان وچ صرف سنسکرت پراکرت تے اپ بھرنش کیوں وجود وچ آئیاں۔ پھیر تاں 50 توں ودھ ہور بولیاں وجود وچ آونیاں چاہیدیاں سن۔ شک' یونانی' ہُون' ترک' پہلوی' چینی (کشان)' عرب کُجھ قوماں دے ناں ہن' جو باہروں اِتھے آئیاں۔ ایہناں نے کیوں نہیں آبھیراں وانگ کسے نویں بولی/بولیاں نوں جنم دتا۔ نالے ایہہ وی دسیا جاوے کہ جے آبھیراں نے ای ایس نُوں جنم دتا سی تاں مارکنڈیہ دی "آبھیری" کیہڑی سی اتے باقی دِیاں 26 اپ بھرنشاں کیہڑیاں سن اتے کیہ ایہناں وچکار کوئی وکھرواں نہیں سی؟

پھیر ایہہ وی آکھیا جاندا ہے کہ آبھیر 150ء وچ پنجاب وچ آئے سن۔ کیہ "مہابھارت" 150ء توں بعد وچ لکھی گئی سی؟ جے نہیں' تاں اوس وچ آبھیراں ولوں ارجن نُوں پنج نَد وِکھے لُٹن دا ذکر کتھوں آگیا؟ ایہہ وی آکھیا جاندا ہے کہ اپ بھرنش دا سماں 500ء توں 1000ء تک ہے۔ سوال ایہہ ہے کہ 150ء توں 500 تک دے 350 ورھیاں وچ آبھیر کتھے ٹکے رہے؟ تسیں آکھدے ہو کہ آبھیر 150ء وچ اِتھے آئے سن۔ پر ایہناں دے آون توں پہلاں پتنجلی "مہابھاشیہ" وچ اپ بھرنش دا لفظ ورت چکیاسی۔ اوہ 188 ق م وچ ملتان وچ جیوندا سی۔ جے آبھیر باہروں آئے ہن تاں منوسمرتا (X-16) وچ ایہہ کیویں آکھیا

گیا ہے کہ امبشٹھ عورت توں آبھیر پیدا ہوندا ہے؟ کیہ منو سمرتا وی 150ء توں بعد لکھی گئی سی۔

جے ہور نہیں لبھیا تاں اوہ مان دی "سنیہہ راسک" نوں پنجاب دی اپ بھرنش وچ لکھی گئی کتاب مَن لیا گیا ہے جدکہ ڈاکٹر نگارے نے آپنی کتاب وچ ایس دا ناں تک نہیں لیا ہے۔ ڈاکٹر بنارسی داس جین (12)، سنت سنگھ سیکھوں (13) تے کئی دُوجے ایس نظم نوں ملتان وچ لکھی گئی آکھدے ہن۔ اوہناں نے ایس نوں 9 ویں توں 12 ویں صدی عیسوی دے وچکار لکھی ہوئی منیا ہے۔ وَنگی پاروں ڈاکٹر بنارسی داس جین دے اک مضمون وچوں (14) دو شعر دیندے ہاں----

پَہِتُو ھَنتِی پَنِّھَ دِھیرُ مَن پَنتھِ دَھرُ
سَورِ رِزُ نَوِنَبہَ وَھِتنُو پِیرُ بھَرو
پاو سُہَہَ بِہگِج گَہَہَ تِہَہِ پَرِ ھُمَئِ
اَنَ رَکِیئ نِیئِ پِیوِین سُنَدرِ نِہَہَ دُلِئِ

سنیہہ راسک وچ کل 223 شعر ہن۔ سنت سنگھ سیکھوں نے وڈی گھالنا مگروں کجھ لفظ لبھے ہن جو تھوڑے بہت اختلاف نال اج وی پنجابی وچ پر چلت دسے گئے ہن۔

12ویں صدی عیسوی وچ بابا فرید (1188ء-1280ء) ملتان دے علاقے وچ ای بیٹھے شاعری کر دے پئے سن۔ اوہناں دے شلوکاں (15) دا سنیہہ راسک نال ٹاکرا کر کے ویکھ لوو۔ ساری گل آپے ای نکھڑ کے ساہمنے آ جاسی۔ جے سنیہہ راسک دی بولی اپ بھرنش ہے۔ اپ بھرنش پنجابی دی جننی ہے اتے ایہہ کتاب ملتان وچ لکھی گئی ہے، تاں بابا فرید تے اوہ مان دی بولی وچ زمین آسمان دا فرق کیوں ہے؟ بابا فرید نوں 700 ورھے بیت گئے ہن۔ پھیرا ینہاں صدیاں وچ اودکی تے اجوکی بولی وچ فرق کیوں نہیں پیا؟ ایہہ منّاپوسی کہ سنیہہ راسک کسے ہور صوبے وچ لکھی گئی سی۔ اج اکو اک کتاب پنجاب دے مَتھے مڑھن دی جو کوشش

کیتی گئی سی' اوہ وی ناکام رہی ہے۔ اصل وچ سینہ راسک نال دی کتاب دے کھرڑے بڑودہ تے گجرات (کاٹھیاواڑ) توں سوا ہور کتوں نہیں لبھے۔ انج ای پنجاب توں پراکرت وچ لکھی گئی دی کوئی کتاب نہیں لبھی۔ اشوک دے جیہڑے کتبے خروشٹی لپی وچ لکھے گئے صوبہ سرحد توں لبھے ہن' اوہناں نوں مقامی بولی وچ لکھے گئے ایس پاروں نہیں منیا جا سکدا کہ اجیہے کتبے قندھار تے خوات (افغانستان) توں وی لبھ چکے ہن۔ کیہ ایہہ من لئیے کہ اودوں افغانستان وچ وی پراکرت بولی جاندی سی؟ ایہو ای نہیں "دھم پَد" تے "مَلِت وستر" نال دیاں کتاباں ختن (چینی ترکستان) توں لبھیاں ہن۔ کیہ ایہہ من لئیے کہ چینی ترکستان وچ وی اودوں پراکرت بولی جاندی سی۔

ڈاکٹر گووند ناتھ راجگورو تے کجھ دوجے لکھیار ایہہ وی آکھدے ہن کہ اپ بھرنش وچ سنسکرت تے پراکرت دے سَرل لفظاں توں وکھ "دیسی بولیاں" دے لفظ وی لبھدے ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ آپے تاں تسیں آکھدے ہو کہ ویدی توں سنسکرت' سنسکرت توں پراکرت تے پراکرت توں اپ بھرنش وجود وچ آئی۔ پھیر ایہہ دیسی بولیاں کتھوں آ گئیاں؟ پولے جیہے مونہہ نال گل کر کے' اگانہہ نہ ٹرو۔ کجھ ساڈے وی پلّے پاؤ۔

اپ بھرنش دے معنی "وِگڑی ہوئی بولی" کیتے جاندے ہن۔ سوچن والی گل ایہہ ہے کہ دو چار جاں دس ویہہ لفظ تاں وگڑے ہوئے ہو سکدے ہن' ساری بولی کیویں وگڑی ہوئی ہو سکدی ہے؟

دیو بانی (سنسکرت) نوں بھانویں ساری دنیا دے کھاتے پا دیو اوڑک گل ایتھے ای مُکنی ہے کہ آریاں دے آون توں پہلاں ایتھے دیسی بولیاں (جیہناں وچ مُنڈا' دراوڑی بولیاں وغیرہ دی لفظالی پہلاں ای شامل ہو چکی سی) پر چلت سن۔ ایہناں بولیاں دی لفظالی سنسکرت وچ گئی۔ ایہو پراکرتاں وچ پسری ہوئی لبھی۔ پھیر ایہو اپ بھرنشاں وچ لتے سبھ توں چھیکڑ وچ اگھوتی اجوکیاں بولیاں جیویں پنجابی'

سندھی، ہندی، بنگالی، مرہٹی اتے دوجیاں بولیاں وچ لبھدی ہے۔ تُھلیکھے نال ایس سانجھی لفظاں نوں سنسکرت دی دین سمجھ لیا جاندا ہے جدکہ ایہہ دیسی بولیاں دی وِت دات ہے، جو مُڈھ قدیم توں ای ایتھے موجود ہن۔

O

ورتیاں کتاباں

(1) Dr. Tagare,"Historical Grammar of Apabhramsa,"Poona, 1948, P/1.

(2) Ed. Belvalkar & Raddi, BSS. LXXIV, 1919.

(3) Ed. George Grierson," Indian Antiquary," 1922, 1923, 1927 & 1928.

(4) Ed. P.L. Vaidya, Poona, 1928.

5- لپادھیائے، اوہو ای، صفحہ 45 توں 47-

(6) Ed. Hoernle, Calcutta, 1880.

(7) Ed. Hultzsch, R.A.S., London, 1932.

(8) Ed. Trivedi, B.S.S. LXXI, 1916.

9- ڈاکٹر گووند ناتھ را جگورو، پرکھ، شمارہ نمبر1، 1966، چنڈی گڑھ (مضمون: اپ بھرنش اتے پنجابی)۔

(10) A.A. Macdonell, "History of Sanskrit Literature," London, Page-27.

(11) Dr. G.V. Tagare, op. cit., Page-3.

12- ڈاکٹر بنارسی داس جین، اوریئنٹل کالج میگزین، لاہور 1947 (مضمون: سنیہہ راسک)۔

13- سنت سنگھ سیکھوں، ''پنجابی ساہت دا اتہاس، جلد پہلی، پٹیالہ (مضمون: اتہاسک پچھوکڑ تے سنکھپت سرویکھن)۔

14- حوالہ نمبر 12

15- محمد آصف خاں، آکھیا بابا فرید نے، لاہور، 1989- (سنیہہ راسک بارے بحث لئی ویکھو صفحہ 133 توں 135)-

XI

ہُن تائیں جو اساں آکھیا ہے، اوس دا نچوڑ ایہہ ہے کہ آریاں دے پنجاب وچ آون توں پہلاں ایتھے غیر آریہ قبیلے جیویں دسیو، پُنی، اسُر وغیرہ وسدے سن جیہناں نوں اسیں اجوکی اصطلاح دے مطابق نیگریٹو، آسٹرک، مُنڈا، دراوڑ وغیرہ آکھدے ہاں۔ تھیہہ کھٹائی دے ماہراں نے جو مواد ساڈے موہرے دھریا ہے اوس توں لبھدا ہے کہ ایتھوں دا وسیب آپنی سکھر اُتے پجیا ہویا سی۔ جدوں آریہ ایتھے آئے، اوہ اُجڈ، گنوار تے آجڑی سن۔ علم تے ہنر نال ایہناں دکے دور دی وی ساکا چاری نہیں سی۔ بھانویں ایہناں نے پنجاب دے آہلکسی تے عیش پسند پر مہذب تے کلچرڈ لوکاں اُتے غلبہ پا لیا، کئیاں لوکاں نوں مار وڈھ دتا، کئیاں نوں نسن تے مجبور کر دتا پر اوڑک مقامی وسوں توں آریہ مغلوب ہو گئے۔ اوہناں نال ویاہ شادیاں کیتیاں، اوہناں دیاں رِیتاں، رسماں، رواجاں، دیوی دیوتیاں، مذہبی عقیدیاں (اواگون، کرم، سوچ ڈھنگ، لکھن ڈھنگ وغیرہ وغیرہ) نوں تھوڑے بُہتے وادھے گھاٹیاں نال اپنالیا۔ ایتھوں تائیں اپڑ کے، ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ آپو وچ لفظاں دا دان پردان نہ ہویا ہووے۔ اوہ وی ہویا۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ چوکھے سارے لفظ ای نہیں سگوں ایتھوں دیاں غیر آریائی واجاں نوں وی اپنالیا گیا۔ ایس سارے کُجھ دا اثر سانوں رِگ وید وچ گھٹ اتے چھیکڑلے ویداں تے اوہناں دے متعلقہ ادب (براہمناں، آرن یکاں، اُپنشداں وغیرہ) وچ ودھیرے

پر تکھ لبھدا ہے۔ ایس سلسلے وچ کلڈ ویل (1) دی کتاب اتے سٹین کونو (2) دا مضمون بابلا چانن پاوندے ہن۔

سنسکرت دی نینہ مدھیا دیش دی بولی شورسینی اُتے دھری گئی۔ براہمناں (اشرافاں) نے ایہہ مصنوعی تے بناوٹی بولی (اردو تے بھارتی پنجابی وانگ) وڈی ویونت نال تیار کیتی۔ ایسدے وچ اوہناں دا طبقاتی مفاد سی۔ لوکائی نالوں ٹُٹے ہوئے ہر طبقے دے مذہبی آگو (مولوی، پنڈت، پادری وغیرہ) دا ایہو وررتارا ہے۔ پر کوئی وی بولی کنی وی مصنوعی تے بناوٹی ہووے، اوہ بول چال دی بولی توں متاثر ہوئے بناں نہیں رہ سکدی۔ پانِنی ولوں نیم بدھ کرن دے باوجود سنسکرت دوجیاں بولیاں توں مانگویں لفظ لیندی رہی۔ اج جو ساجھی لفظالی سانوں سنسکرت، پراکرت تے اجوکیاں بولیاں وچ لبھدی ہے۔ اوہ ایہناں دا آپو وچ دا دان پروان ہے تے لین وچ سنسکرت دا پلڑا بھاری ہے کیوں جو سنسکرت دا دھرتی نال رشتہ گھٹ سی اتے پراکرتاں تے اپ بھرنشاں دھرتی تے لوکائی نال جُڑیاں ہوئیاں سن۔

پراکرتاں بول چال دیاں بولیاں سن اتے ویدی دے اعتھے آون اُتے سنسکرت دے ہوند وچ آون توں پہلاں ہر علاقے دا وسنیک آپنی آپنی پراکرت ورتدا سی۔ ایسے پاروں وررچی نوں پراکرت پرکاش (III-2-100) وچ آکھنا پیا سی کہ جیویں سمندر دیاں لہراں گنیاں سوکھیاں نہیں، انج ای لوک بولیاں دی گنتی کرنی وی سوکھی نہیں۔ ایہو گل چنڈ (پراکرت لکشن) کسے ہور طرح کہندا ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ اپ بھرنش علاقائی بولیاں نوں کہندے ہن، جو گنتی وچ ڈھیر ساریاں سن۔

پر پراکرتاں دا بول چالی روپ سانبھے تائیں نہیں اپڑ سکیا۔ بُدھ مت تے جین مت والیاں نے پالی، ماگدھی تے اردھ ماگدھی نوں آپنیاں مذہبی کتاباں لئی اپنالیا۔ پھیر ایہناں وچ ہور وی کتاباں لکھیاں گئیاں، جیہناں دے ناں وولفرنے آپنی کتاب "انٹروڈکشن ٹو پراکرت" (صفحہ 80 توں 90) وچ گنوائے ہن۔ ایوں

پراکرتاں ساڈے تائیں ادبی رُوپ وچ اپڑیاں ہن۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ بول چال دی تھاں لکھتی پراکرتاں وی مصنوعی تے بناوٹی رُوپ وچ ای ساڈے تائیں پُجیاں ہن۔ پر کیوں جو اک دُوجی ادبی بولی یعنی سنسکرت وی نالو نال ورتیندی پئی سی' ایس پاروں ایہہ اک دُوجی نُوں متاثر کر دیاں رہیاں۔ پشل (3) نے ایہدیاں کئی مثالاں وی دتیاں ہن۔

پر سبھ توں ودھ چیتے رکھن والی گل اک ہور وی ہے۔ "ولسن فلا لوجیکل لیکچرز" وچ بھنڈار کرنے اتے "انڈو ایرین اینڈ ہندی" وچ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی نے جیویں لکھیا ہے کہ کجھ لفظاں دے رُوپاں وچ تبدیلی ایس پاروں آئی کیوں جو غیر آریہ آبادی سنسکرت دے لفظاں دا صحیح طور تے اُچارن نہیں کر سکدی سی۔ ایہدے وچ وادھا ایہہ کیتا جا سکدا ہے کہ سنسکرت تے پراکرتاں دے لفظاں وچ جتھے واجاں دا وٹاندرا لبھدا ہے' اوتھے عین ممکن ایہہ ہے کہ اوہ لفظ سنسکرت نے پراکرتاں وچوں لئے ہوون' پر صحیح اچارن توں وانجھے تے تحریری اصولاں وچ جکڑے ہوون پاروں اوس لفظ نُوں صحیح طور تے لکھیا نہ جا سکیا ہووے۔ اج وی مشرقی تے مرکزی پنجابی بولن والے اوہناں لفظاں دی املا (جیہناں دی پونڈ وچ بھ' ڈھ' دھ' ڈھ' گھ واجاں وغیرہ) اوہ نہیں کر دے' جیویں کہ اوہناں نُوں اچاردے ہن۔ ایس توں وکھ اج وی اسیں شہتیر نُوں چھتیر' تعویذ نُوں تویت' لینٹرن نُوں لائٹین سیٹیبل نُوں سنتری وغیرہ بولدے تے لکھدے ہاں جدکہ اصل لفظاں نوں اسیں صحیح طرح اُچار وی سکدے ہاں تے لکھ وی سکدے ہاں۔

اپ بھرنشاں نُوں دو قسماں وچ ونڈیا جا سکدا ہے۔ اک تاں اوہ سن جو پراکرتاں دے علاقائی رُوپ جاں بولڑیاں (dialects) سن۔ دُوجی قسم وچ اوہ بولیاں آوندیاں ہن' جیہناں نُوں ماہرین لسانیات غیر آریائی بولیاں متھدے ہن۔ مطلب ایہہ کہ پرانے گرامر نویس (جیویں رُدرٹ' پرتھوی دھر' مارکنڈیہ' ہیم چندر وغیرہ) اپ بھرنشاں وچ اوہ ساریاں بولیاں گرن لینڈے سن' جیہناں دے نال اوہناں نے

کِتوں پڑھے تے سُنے ہوندے سن۔

گل کیہ دیسی بولیاں وچوں جدوں کسے لفظ دے اِک رُوپ نُوں سنسکرت وچ کھپا لیا گیا تاں اوہ "شُدھ" تے دیوتیاں دا "مکھ واک" بن گیا جد کہ باقی دے وکھرے وکھرے رُوپاں نُوں اپ بھرنش (وگڑے ہوئے) آکھ کے دھتکار دتا گیا۔ پتنجلی دے اُتے دتے سُوتر دا مطلب تاں وکھرے وکھرے رُوپاں دی دس پاونا سی جاں انج آکھ لوو کہ پتنجلی نے اپ بھرنش لفظ "وگڑے ہوئے" دے معنیاں وچ نہیں ورتیا سی سگوں اوہ ایہہ دسنا چاہوندا سی کہ اِکو لفظ نُوں وکھ وکھ علاقیاں وچ وکھو وکھرے ڈھنگ نال اُچاریا جاندا ہے۔

O

ورتیاں کتاباں

(1) R. Caldwell, op. cit., Page-59.

(2) Sten Konow, "Indian Antiquary," April, 1903, (Article: Dravidian Philology).

(3) R. Pischel op. cit., Page 56 & 375-376.

O

سبھ توں چھیکڑلا پڑاء جو کیاں بولیاں دا تمیا جاندا ہے۔ ایہناں وچ پنجابی، سندھی، ہندی، مرہٹی، بنگالی وغیرہ بولیاں آوندیاں ہن۔ ایتھے اساں پنجابی بارے گل کرنی ہے۔

پہلے اسیں یورپی عالماں دے وچار و یکھدے ہاں۔ ایہناں وچ ای دیسی لکھیار وی آ جاندے ہن کیوں جو وڈھیرے دیسی لکھیاراں نے آپنے وچار ایہناں توں (خاص کر کے گریئرسن توں) ای مانگویں لئے ہن۔

کولبرک (1) نے لکھیا ہے کہ سکھاں دی مقدس کتاب پنجابی وچ لکھی گئی ہے جو پرانی سرسوتی توں نکلی ہے۔۔۔۔۔۔ جے کولبرک نوں پنجابی بارے ماڑی جنی وی جان کاری ہوندی تاں اوہ کدے وی گورو گرنتھ صاحب دی بولی نوں پنجابی نہ آکھدا۔ ایس مقدس کتاب وچ بابا فرید دے شلوک، گورو نانک جی دیاں واراں تے گورو ارجن جی دے کجھ شبداں (ڈھنے) توں وکھ کجھ وی پنجابی وچ نہیں ہے۔ ایس حقیقت نوں سکھاں سنے سارے پنجابی عالم مندے ہن۔ کولبرک دے بیان توں سدھ ہوندا ہے کہ جاں تاں اوہ پنجابی نہیں سی جاندا جاں پھیر اوس نے گورو گرنتھ صاحب نہیں پڑھیا سی۔ ہر صورت وچ پنجابی بارے گل کرن لگیاں، اوس نے غیر ذمہ داری دا ثبوت دتا ہے۔

جان بیمز (2) آکھدا ہے کہ پنجابی ستلج تے جمنا دے وچکارلے علاقے وچ

بولی جاندی ہے۔ جان بیمز دی کتاب اجوکیاں بولیاں بارے مستند منّی جاندی ہے۔ ایہدے توں اندازہ لاونا اوکھا نہیں کہ اوس دا لسانیاتی کم کنی پٹیکی پدھر دا ہے۔ نالے سِندھی، بنگالی، گجراتی وغیرہ بارے جو اوس گھٹّا گھولیا ہوسی، اوہنوں گھوکھن دی لوڑ ای نہیں رہ جاندی۔

ہورنل (3 تے 3/A) 1880ء وچ "اندرلی تے باہرلی شاخاں" والی تھیوری پیش کیتی سی۔ اوس نے لکھیا کہ آریاں دی اک شاخ اندرو اندر پسردی رہی اتے دُوجی شاخ نوں پہلی دے آلے دوالے وسن دی گنجائش لبھنی پئی۔ رزلے تے گریرسن توں وکھ کئی دیسی لکھیاراں نے وی ایس تھیوری نوں اپنایا ہے۔

ٹِیڈل (4) نے 1889ء وچ آپنی گرامر وچ پنجابی نوں دو حصیاں لہندا تے پنجابی وچ ونڈن دی نینہہ دھری۔

سر جارج گریرسن (4/A) نے پنجابی بارے جو کجھ وی لکھیا، اوہ ہورنل تے ٹِیڈل دیاں تھیوریاں نوں اگانہہ ودھیا ہے۔

گریرسن (5) نے لکھیا ہے کہ "پنجابی سارے مشرقی پنجاب (بھارتی پنجاب) دی بولی ہے۔ ایس علاقے دے شمال وچ ہمالیہ پہاڑ ہے، جنوب وچ بیکانیر دے ویران میدان ہن تے ایہدے مغرب وچ رچنا دوآب دی بار ہے۔ اگے جا کے لکھدا ہے "گجرت ضلع دے ہیٹھ دے علاقے دے شمالی سرے توں شروع ہو کے، گوجرانوالہ ضلع دے نال نال چنھاں دریا دے کنڈھے تے رام نگر تاں دے قصبے تائیں چلے جاؤ۔ پھیر اوتھوں جنوب ول لکیر کھچدے ہوئے گوجرانوالہ دے جنوبی کنارے تے اپڑو۔ جتھے ایہہ لکیر ضلع ساہیوال دے شمالی کنارے نال جا ملے، اوتھے لکیر نوں اگے کِھچدے ہوئے، ستلج دے کنڈھے ساہیوال دے جنوبی کنارے تے آ جاؤ۔ کجھ میل ستلج دے نال نال لکیر کھچدے ہوئے ریاست بہاولپور دے شمالی کنارے نوں پار کرو۔ ایس لکیر دے مشرق والے پاسے میں پنجابی کہندا ہاں اتے مغرب والے پاسے نوں لہندا"۔ اگے جا کے گریرسن (6) لکھدا ہے "ایہہ ونڈ میں

دوناں دی لفظالی نوں موہرے دھرکے کیتی ہے۔"

سوادلی گل ایہہ ہے کہ گریئرسن نے اوہ لفظالی آپنے کول ای سانبھی رکھی' آپنی کتاب وچ نہیں دتی۔ جے دے دیندا تاں آپے جھوٹھ سچ دا نتارا ہو جاوندا۔ نالے ایہہ کیہو جیہا ماہر لسانیات ہے' جو آپنی ساری تھیوری دی نینہہ لفظالی اتے دھردا ہے؟ ایس لیکھے تاں پنجابی سامی ٹبر دی بولی وی آکھی جا سکدی ہے کیوں جو ایہدے وچ ڈھیر سارے عربی لفظ ورتے جاندے ہن۔

میری جاچے گریئرسن نے جیہڑا علاقہ پنجابی بولی لئی متھیا ہے' اوس بارے تاں دوھیرے گل کرن دی لوڑ نہیں کیوں جو ہر پنجابی جاندا ہے کہ پنجابی کتھوں لا تے کتھوں تائیں بولی جاندی ہے۔ گریئرسن دی راہنمائی دی لوڑ نہیں۔ صاحب بہادر نے اپنی مہربانی ضرور کیتی ہے کہ پنجابی بولن والیاں دا علاقہ کولیرک نالوں کجھ ہور موکلا کردتا ہے۔

گریئرسن (7) ولوں اپنائی گئی "اندرلی تے باہرلی شاخاں" والی تھیوری دسدی ہے کہ اندرلی شاخ وچ (1) مغربی ہندی (2) پنجابی (3) گجراتی (4) راجستھانی اتے باہرلی شاخ وچ (1) لہندا (2) سندھی (3) مرہٹی (4) اُڑیا (5) بہاری (6) بنگالی وغیرہ آوندیاں ہن۔ رتاگوہ نال ویکھیے تاں پتہ لگے گا کہ لہندا (ملتانی) پنجابی نالوں غیرتے وکھری بولی ای نہیں بنی سگوں ایس نے مرہٹی' اُڑیا تے بنگالی نال جا گوکڑی پائی ہے جدکہ پنجابی نوں ہندی تے گجراتی نال رُلا دتا گیا ہے۔

ایہناں بولیاں دی تھوڑی جنی وی سُدھ بُدھ رکھن والا وی آکھ سکدا ہے کہ لہندا (ملتانی) دا مرہٹی جاں بنگالی نال دُور دا وی کوئی تعلق نہیں ہے۔ لفظالی رلدی ہے اتے نہ ای گرامری بنتراں دی آپو وچ کجھ سانجھ ہے جدکہ پنجابی تے ملتانی وچ وڈا وکھرواں کوئی نہیں' صرف علاقائی فرق ہے۔

لسانیات دے کئی ماہر گریئرسن دیاں تھیوریاں اتے تنقید کر چکے ہن۔ ڈاکٹر سُنیتی کمار چیٹرجی (8) نے اندرلی تے باہرلی شاخاں دی تھیوری بارے

ودھیرے کھول کے لکھیا ہے۔اوس نے مشرقی تے مغربی پنجابی نوں سنے سندھی دے اکو کھاتے وچ رکھیا ہے۔

گریرسن بارے اک ہور وی گل کھولن والی ہے۔ اوہ ایہہ کہ اک باہروں آئے "صاحب" لئی ایہہ ممکن نہیں سی کہ اوہ پاکستان تے بھارت دیاں ساریاں بولیاں جاندا ہوندا۔ اوس نے برصغیر وچ ورتیندیاں 179 بولیاں تے 544 بولڑیاں دے لسانیاتی پہلواں بارے آپنی کتاب وچ ویروا دتا ہے۔ ایس پاروں پنجابی جاں کسے ہور بولی بارے اوہدی رائے نوں اینی وقعت نہیں دِتی جا سکدی کیوں جو اَیڈے وڈے کھیتردیاں ایٹیاں زیادہ وکھو وکھریاں بولیاں تے بولڑیاں بارے وڈے توں وڈا لسانیات دا ماہر وی نہ تاں صحیح تجزیہ کر سکدا ہے اتے نہ ای کوئی پکّی ٹھُکّی رائے دے سکدا ہے۔ جے سچ پچھو تاں گریرسن صرف کشمیری زبان بارے ودھیرے جان کاری رکھدا سی۔ جان نیوٹن (9) دی گل ودھیرے ڈھکویں ہے کہ جمنا تے سندھ دریاواں دے وچکارلے علاقے دی بولی پنجابی ہے۔

○

ورتیاں کتاباں

(1) H.T. Colebrook, op. cit., Page-69.

(2) John Beams, op. cit, Page-97.

(3) A.R. Hoernle & H.A. Stark, "History of India", Calcutta, 1904. Page-12-13.

(3/A) A. R. Hoernle, "A Grammar of the Eastern Hindi Compared with other Gaudian Languages," 1880, Pages XXX-XXXII.

(4) Tisdell, "A Simplified Grammar & Reading Book of the Punjabi Language", 1889.

(4/A) Languages, "The Imperial Gazetteer,"(Vol I), 1907, Page 375-79.

(5) Sir George Grieson, "Linguistic Survey of India" (Vol. IX Part I) Page 607.

(6) Ibid, Page-608.

(7) Ibid, Part I, Chapter I, page-116.

(8) S.K. Chatterji, "The Origin & Development of the Bengali Language, (Vol. I). 1926, Page 30-33 & 168.

(9) John Newton, "Punjabi Grammar", Ludhiana, 1851.

O

XIII

ہر بولی دے دو پکھ ہوندے ہن۔ اک نوں صَرف (Morphology) تے دُوجے نوں نحو (SYNTAX) آکھیا جاندا ہے۔ ایہہ دوویں رل کے گرامر جاں ویا کرن اکھواندے ہن۔ صَرف وچ لفظاں نال بحث کیتی جاندی ہے اتے نحو وچ گرامری بُنتراں نوں گوہ گوچرے کیتا جاندا ہے۔

سبھ توں پہلاں اسیں پنجابی صرف دے کجھ پکھاں بارے گل کر دے ہاں۔ ہر بولی دی لفظاں دے دو سُومے ہوندے ہن (1) دیسی لفظ (2) دُوجیاں بولیاں توں مانگویں لفظ۔ پرانے پنڈتاں نے مانگویں لفظاں نوں (1) تت سم (2) تدبھو رُوپاں وچ ونڈیا ہے۔

(1) تت سم ' اوہناں لفظاں نوں آکھیا جاندا ہے۔ جو کسے دوجی بولی توں اِن بِن اُنج دے اُنج لے کے رکھ لئے جاون۔

(2) تدبھو اوہناں لفظاں نوں کہیا جاندا ہے جو مقامی اچارن یاروں آپنا کجھ رُوپ وٹا لین۔

دیسی' اوہ لفظ ہوندے ہن' جیہناں دی دس کسے ہور بولی وچ نہ پَوے اتے اوہ علاقے دی بولی دے مُڈھلے جاں نِجی تے جدّی لفظ ہوون۔ گریرسن (1) سنیتی کمار چیٹرجی (2) تے تگارے (3) ایہو گل وسدے ہن۔ ایہناں ساریاں دی مثال اک فارسی تے اک عربی لفظ توں ایوں دِتی جا سکدی ہے۔

تت سَم، تدبھو دیسی
شہتیر پھتیر کڑی
تعویذ تویت گنڈا، رکھ

کولبُرک (4) آکھدا ہے کہ ہندی دے 9/10 لفظ سنسکرت توں آئے ہن پر باقی دے 1/10 کتھوں آئے ہن؟ نال ای اوہ ایہہ وی دسدا ہے کہ جان بیمز دا خیال سی کہ شُدھ ہندی شمالی ہندوستان دی مُڈھلی تے جدّی (Primeval) بولی ہے۔

برو (5) تے کجھ دُوجے عالم آکھدے ہن کہ اجوکیاں آریائی بولیاں (اکھوتی) وچ دیسی لفظاں دی بہو گنتی دیکھ کے لسانیات دے عالم چکرا گئے ہن کہ ایہہ اپنے چوکھے لفظ اینا چر کتھے لکے رہے ہن؟ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (6) دسدا ہے کہ پراکرت تے اپ بھرنش وچ دیسی لفظاں دی بھرمار ڈاکٹر سینتی کمار چیٹرجی لئی وڈی حیرانی والی گل ہے۔ دھن پال دی کتاب "پائی" تے ہیم چندر دی کتاب "دیسی نام مالا" ایس دیاں گواہ ہن۔

ایہدے وچ حیرانی دی کیہڑی گل ہے۔ سدھی جیہی گل ہے کہ آریاں دے آون توں پہلاں ایتھے کئی غیر آریائی نسلی گروہ وسدے سن، جیویں کہ اسیں پچھے دس آئے ہاں۔ ایہہ سارے دیسی لفظ اوہناں دیاں بولیاں وچوں لئے گئے ہن۔ جیویں جیویں سنسکرت دا جادو "ٹٹدا گیا" دیسی لفظ لکھتی بولیاں وچ ورتیون لگ پئے اتے ایہہ سبھ کجھ اودوں ہویا جدوں:

(ا) تلسی داس نے آکھیا کہ سنسکرت اک منقش پیالہ ہے تے اوہدے وچ زہر بھری ہوئی ہے پر میری بولی (ہندی) اک مٹی دا پیالہ ہے، جس وچ امرت بھریا ہویا ہے۔

(ب) بھگت کبیر نے لکھیا:
سنسکرت کوپ جل، بھاشا بہتا نیر

(ج) ودیاپتی نے "کیرت لتا" وچ لکھیا:
دیسل بانا سب جگ مٹھا
تیں تیسن جنپو اَوہٹا
(د) راج شیکھر نے "کرپور منجری" وچ لکھیا:
پرساسک بنّدھا پاؤو بندھو ہو سُو مارو
پرسی مہلان جیتیا تیتیا مُبتر ممان

اصل وچ ساڈے عالم اج وی سنسکرت دے ویہن وچ ای رُڑھدے پئے ہن۔ سنسکرت دے جادو نے ایہناں نوں اجیہا کیل کے رکھیا ہویا ہے کہ ایہہ رَتا لانبھے ہو کے اجوکیاں بولیاں نوں بجے ڈھنگ نال پرکھدے پڑچولدے نہیں ہن۔ ہر اوہ لفظ جو ایہناں نوں سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچ سانجھا ورتیا لبھدا ہے، اوہ سنسکرت دے جھولی وچ پا دِتا جاندا اے۔ ایہناں نوں کدے ایہہ سوچن دی ویہل ای نہیں مِلی کہ ایہہ سانجھا لفظ سنسکرت ولوں اپنایا گیا دیسی لفظ وی تاں ہو سکدا ہے۔ اسیں "ڈیکھنا" /"دیکھن" لفظ نوں ای لینداے ہاں' جو اردو' ہندی تے پنجابی وچ ورتیا جاندا اے۔ جے اردو تے ہندی والے ایہہ آکھن کہ پنجابی نے ایہہ لفظ ساڈی لفظالی وچوں مانگواں لیا ہے تاں اوہناں نوں ایہہ آکھن توں کوئی نہیں ڈک سکدا۔ پر اصل گل ایوں نہیں۔ ایہہ لفظ ایہناں بولیاں دا سانجھا لفظ ہے اتے آریاں دے ایتھے آون توں پہلاں ایتھے موجود سی۔ اردو' ہندی تے پنجابی نے ایہہ لفظ اِک سانجھے سُومے توں لیا ہے۔

ساڈے "ہند آریائی" عالم (7 ' 7/A تے B)★ ایہہ آکھدے ہن کہ

★ آر ایل ٹرنر دی کتاب

A Comparative Dictionary of Indo-Aryan Languages,

Oxford University Press, London,1973

دا اندراج نمبر 6507 ویکھو۔ اوس درِشٹی یا دَرَشٹی توں لفظ "دیکھنا" بنیا دسیا ہے

"دیکھنا" لفظ سنسکرت دے "درش" दृश् دا تدبھو ہے۔ اوہ ایہہ بھُل جاندے ہن کہ "درش" دے معنی "دیکھنا" نہیں سگوں "وکھاتا" ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ "دیکھنا" لئی سنسکرت وچ پشیہ पश्य ہے۔ تیجی گل ایہہ ہے کہ "درش" جاں "پشیہ" توں کسے طرح وی کجھ دھروہ کے "دیکھنا" تدبھو نہیں بن سکدا۔

سِدھی ساڈّویں گل ہے کہ ایہہ اک دیسی لفظ ہے پر سنسکرت زدہ ایس نوں "درش" دے ای کھاتے پائی جا رہے ہن۔

اک ہور مثال۔ ویدی وچ "چور" لئی 'تسکر' 'تایو' ستین تے پری پنتھن لفظ لبھدے ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ سنسکرت وچ "چور" لفظ کتھوں آیا؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ دیسی لفظ ہے جیویں پرپولا (8) وغیرہ نے وی دس پائی ہے۔

ایس سلسلے وچ بھنڈارکر (8/A) نے جو گلاں کیتیاں ہن' اوہ وی سُت پان والیاں نہیں ہن۔

انج ای سنسکرت وچ "اکھ" لئی پلشیتی पश्यन्ति نین नयन پکش चक्षु نیتر नेत्र تے اکشی अक्षि لفظ لبھدے ہن۔ ساتوں ایہہ آکھیا جاندا ہے کہ لفظ "اکھ" جاں "آنکھ" اکشی دا تدبھو ہے۔ گل ایوں نہیں ہے سگوں ایہدے اُلٹ ہے۔ ایہہ دیسی لفظ "اکھ" سنسکرت وچ جا کے "اکشی" بن گیا ہے۔ (ایتھے اکشی دے "کش" क्ष دی بحث کسے ہور تھاں لئی چھڈدے پئے ہاں) ویدی دا ڈھلا لفظ "پلشیتی" ای سی۔ باقی دے سارے لفظ سنسکرت نے دیسی بولیاں توں مانگویں لئے ہن۔

اک ہور مثال۔ "مجھ" لئی سنسکرت وچ مِہش' کاسر' لُلایہ' سَیربھ تے ہیرمب لفظ لبھدے ہن۔ گھڑی دی گھڑی ایہہ من لیندے ہاں کہ "مہش" توں ساڈا لفظ "میہنہ" جاں "مجھ" بنیا ہے۔ پر اسیں "کھولی" تے "ڈاگ" وی "مجھ" دے معنیاں وچ ورتدے ہاں۔ ایہہ کتھوں آئے ہن؟ پھیر ایہدے توں اگے کٹّ'

جھوٹی، گڑھلپ کتھوں آئے ہن؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ مقامی جاں دیسی لفظ ہن۔ ایس سلسلے وچ ودھیرے جان کاری لئی برو (9) ولوں دتیاں گئیاں مثالاں وی ویکھیاں جا سکدیاں ہن۔

ڈاکٹر موہن سنگھ نے آپنے اک مضمون وچ گھٹ ودھ 500 لفظ دتے ہن جیہناں نوں سنسکرت توں لئے گئے دسیا ہے۔ انج ای پروفیسر شیام دیو پراشر (10) نے کیاں ورھیاں دی گھالنا مگروں اک ہزار توں وی ودھ لفظ ویداں، اپنشداں براہمناں، رامائن، مہابھارت وغیرہ وچوں لبھے ہن، جو تت سم جاں تدبھو روپ وچ پنجابی وچ ورتے جاندے ہن۔ کجھ ہوراں لکھیاراں نے آپنیاں کتاباں تے مضموناں وچ تھوڑے تھوڑے لفظ دتے ہن۔

اسیں ایہناں ودواناں نوں اک وار ہتھ بنھ کے بینتی کردے ہاں کہ تسیں سینکڑے کتاباں پھرول کے جے اک ہزار جاں ایس توں کجھ ودھ ساجھے لفظ لبھ وی لئے ہن تاں اوس توں ایہہ کیویں ثابت ہوندا ہے کہ سنسکرت پنجابی دی جننی ہے؟ اسیں تاں تدمندے جے تہانوں ایڈی وڈی کھیچل تے گھالنا نہ کرنی پیندی سگوں اک ادھی کتاب توں ای ہزاراں لفظ لبھ لیندے۔ دوجی گل ایہہ کہ جس ویلے بھارتی ودوان سنسکرت تے پنجابی دی تلنا کردے ہن، اوس ویلے اوہ آپنی مصنوعی تے بناوٹی پنجابی نوں ساہمنے رکھدے ہن۔ سو اولی گل ایہہ ہے کہ اکھوتی ساجھے لفظاں دی وڈی گنتی تاں اجے کل ای اوہناں ساڈے ساہمنے دھکو زوری آپنی بولی دا حصہ بنائی ہے۔ تیجی تے سبھ توں وڈی گل ایہہ ہے کہ تسیں کیہو جیہے لسانیات دے ماہر ہو، جو کجھ لفظاں دی سانجھ اتے بھروسہ کری بیٹھے ہو؟ نال ایہہ وی تاں دسو کہ جے سنسکرت بولی شک، پہلوی، یونانی وغیرہ ودیشی بولیاں توں لفظاں لے کے آپنے وچ کھپا سکدی ہے تاں اوس نوں دیسی بولیاں وچوں مانگویں لفظ لیّن توں کس نے ورجیا سی؟ کیہ سنسکرت ورتن والے لوک عام لوکائی توں پرانہہ غاراں تے بھوریاں وچ رہندے سن۔ پھیر ایہہ وی تاں دسیا جاوے کہ

پرانے پنڈتاں نے "دیسی" جاں "دیسیج" کیہڑی لفظاں لئی ورتیا سی۔ آخر ایس لفظاں دا سوما کیہ سی؟ کیہ ایہہ اک دن اچن چیتی اسمانوں اُتر آئی سی؟ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (11)، ڈاکٹر گووِند ناتھ را جگورد (12) تے دوُجے اِکو ساہے دیسی بولیاں دی وی گل کردے ہن اتے نال دے نال سارِیاں بولیاں دی جنٹی سنسکرت نوں دی بنائی جاندے ہن۔ کدے ایہہ وی تاں دسو کہ دیسی بولیاں کیہڑیاں سن، اوہناں دے بولن والے کون سن اتے اوہ اوڑک گئیاں کتھے؟ نالے ایہہ کیہ گل ہوئی کہ تسیں ویدی تے سنسکرت دی گل کرن ویلے دیسی بولیاں دا ناں تیک نہیں لینڈے پر جدوں پراکرتاں تے اپ بھرنشاں دے کھوبھیاں وچ پھسدے ہو تاں اودوں دیسی بولیاں دا ناں ورت کے آپنا پنڈا چھڈاؤن وچوں کڈھن دا واہ لاوندے ہو۔ کیہ ویدی تے سنسکرت ویلے ایہہ موجود نہیں سن؟ والمیک دی رامائن (سُندر کانڈ، سرگ 30، شلوک 17-19) ویکھو۔ اوس وچ کیویں دیسی بولی دی دس پائی گئی ہے۔ لِکھیا ہے کہ جدوں ہنومان سیتا کول جاون لگدا ہے تاں سوچدا ہے کہ جے میں سنسکرت وچ گل کیتی تاں سیتا مینوں راون سمجھ کے ڈر جاوے گی۔ ایس پاروں مینوں عام بول چال دی بولی ورتنی چاہیدی ہے۔ ایہہ کیہڑی بولی سی؟

ایہدے توں اُکا ای انکار نہیں کہ دیسی بولیاں (پنجابی وغیرہ) نے ویدی تے سنسکرت توں لفظ اودھارے لئے ہن پر اُنج نہیں جیویں بھارتی پنجابی لکھیار آپنیاں لِکھتاں وچ ہُن واڑدے پئے ہن۔ کیہ کدے سوچیا ہے کہ کل نوُں تہاڈی بولی دا لِکھتی رُوپ دیکھ کے آون والیاں پیہڑیاں نے جے ایہہ آکھیا کہ 20 ویں صدی دے چھیکڑلے ادھ دی بول چال دی پنجابی وی ایہو ای سی تاں کیہ ایہہ ٹھیک ہوسی؟ پر ایہدا کیتا کیہ جاوے کہ تسیں آپنی مصنوعی بولی دا بھانڈا آپے چوراہے وچ بھَن دیندے ہو جیویں کہ ڈاکٹر ہربجن سنگھ نے ماہنامہ "اِکتی فروری" وچ اک وار آپوں لِکھیا سی کہ میرے موہنہ زبانی لیکچر سُن کے اکثر لوک مینوں آکھدے ہن کہ تسیں تاں چنگی بھلی پنجابی جاندے ہو پر مضمون وغیرہ لکھن لگیاں تہانوں کیہ

ہو جاندا ہے کہ تہاڈی لکھتی بولی اُکی ساڈے پلے نہیں پیندی۔ اوہناں ایس رسالے وچ فخر زمان دے ناول "ست گواچے لوک" اُتے تبصرہ ایہہ دس لئی لکھیا سی کہ اوہناں نوں "اصلی" پنجابی بولنی ای نہیں' لکھنی وی آوندی ہے۔ اوہناں دے ایس مضمون دا اوہناں دُوجیاں لکھتاں نال ٹاکرا کر کے نبیڑا کیتا جا سکدا ہے۔

گل دُوراڈی ٹُر گئی۔ اسیں دیسی بولیاں دی گل پئے کردے ساں۔ ویدی وچ "اُکشن" تے سنسکرت وچ "بلی ورد" ہے۔ جے مَن وی لئیے کہ لفظ "بلد" جاں "بولد" سنسکرت "بلی ورد" توں تدبھو ہے تاں سانوں ایہہ دسیا جاوے کہ ایہناں ای معنیاں وچ ورتے جاوݨ والے لفظ "ڈھگا" تے "واند" کتھوں آئے ہن؟ اگے ای کجھ ہور لفظ ویکھو۔

سنسکرت	پنجابی	سنسکرت	پنجابی
		شِر (سِر)	دھڑی' مُنڈی' ہُنڈ
اکشی (اکھ)	کھاکھاں	اوشٹھ (ہونٹ)	بُلھ
ارک	کوہنی	انگُشٹھ (انگوٹھا)	ٹھُٹھ
پِشٹھ (پِٹھ)	کنّڈ	کھرپر (کھوپڑی)	کھُنی
جیہوا (جیبھ)	توتو	ہست (ہتھ)	کَر
بِب (پیوڻ)	ڈپھن	پَد (پَیر)	ڈگ
کپس (کپاہ)	ونواڑھ' پُھٹی	امرویل	لوُٹ
کیش (کیس)	پٹے' بودا' چُونڈا' چھتے' چُونے	گھوٹک (گھوڑا)	ٹٹو' ٹیر

ایسے گل دا اک ہور وی پکھ ہے' جس ول دھیان سنت سنگھ سیکھوں نے دوایا ہے۔ اوہ لکھدے ہن "ایہہ مَن یوگ ہے کہ دراوڑتے آسٹرک بولیاں دا پربھاو (اثر) آریہ بولی اُتے مُڈھ قدیم توں ہوندا آیا ہووے گا' پر کیوں جو ویدی جاں

سنسکرت دے پنڈت ایس نوں دیو بھاشا (دیوتیاں دی بولی) مَن٘دے سن' اوہناں نے آپنے ویا کرناں' کوشاں (لغات) وغیرہ وچ کدھرے وی ایس وچ درلوڑ جاں ہور پرہاو دا ہونا سوِیکار (منیا) نہیں کیتا۔ جو شبد (لفظ) وی سنسکرت وچ باہروں آیا' اوس نوں اوہناں نے سنسکرت دے سَچیاں وچ ہی ڈھال لیا جاپدا ہے۔ ایس کارن پچھلیاں بولیاں پراکرتاں وغیرہ وچ اجیہے پرہاو لبھنے اوکھے ہو گئے ہن......"

سکھوں نے مثال کوئی نہیں دتی۔ ایس اوہدی گل نوں انج اگانہہ ودھاندے ہاں۔ ویدی وچ گھوڑے لئی' اشو अश्व ہے سنسکرت وچ ایہدی تھاں "گھوٹک" وی ورتیا گیا ہے۔ سوال ایہہ ہے کہ ایہہ لفظ آیا کتھوں؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ دیسی بولیاں توں لیا گیا ہے۔ "گھوڑا" دا "گھوٹک" ایس پاروں بن گیا کہ سنسکرت وچ "ڑ" نہیں۔ "الف" ایس پاروں لاہ دتا گیا' کیوں جو سنسکرت دے گرامری اصول مطابق اپنے موئنث سمجھیا جاوناں سی۔ "ک" نے "الف" دی تھاں لے لئی کیوں جو ایہہ سنسکرت دے سبھا دے مطابق ہے۔ ایوں اک دیسی لفظ (گھوڑا) نوں سنسکرت دے سَچے وچ ڈھال لیا گیا ہے۔ ہُن جنے وی لکھیار ہن اوہ ایہو ای لکھی ٹرے آوندے ہن کہ "گھوڑا" لفظ "گھوٹک" دا تدبھو ہے۔ جیویں کہ اساں پہلاں دسیا ہے کہ پنجابی وچ "گھوڑا" لفظ دے نال نال "ٹٹو" تے "ٹیر" وی ورتیندا لبھدا ہے۔ ایہناں وچوں کیہڑا لفظ پنجابی دا جدّی جاں ڈھلا ہے اتے کیہڑا درلوڑ' آسٹرک جاں ایہناں توں وی پہلاں دا مانگواں ہے' ایس ویلے ایہہ دسنا کھرا اوکھا ہے۔ سنسکرت وچ "ڑ" نوں "ٹ" وچ وٹاون دیاں کجھ ہور ونگیاں ایوں ہن۔

پنجابی:	بوڑھ	گھڑی	گھڑا	کپڑا	کیڑا	جڑھ	گھڑن گھڑیلسن
سنسکرت:	وٹ	گھٹی	گھٹ	کرپٹ	کیٹک	جٹا	گھٹن گھرشٹ

ایہو جیہیاں کئی ہور وی مثالاں دتیاں جا سکدیاں ہن' جتھے سنسکرت نے دیسی لفظ نوں اپنے سچے وچ ڈھال کے آپنا بنا لیا ہے۔ ایہہ کوئی اچرج وی نہیں۔

ہر بولی دا ایہو اصول ہے کہ اوہ آپنے سچے وچ ڈھال کے ای مانگویں لفظ لیندی ہے۔ ایتھے انگریزی' فارسی تے عربی توں وٹگیاں دتیاں جا سکدیاں ہن۔

کجھ دیسی لفظ سنت سنگھ سیکھوں (13) نے وی گنوائے ہن۔ جیہناں دا مُول ویدی تے سنسکرت وچ نہیں لبھدا جیویں:

اڈا' گوڈا' کل' کھوٹ' ڈھونڈ۔

انج ای ڈاکٹر اجاگر سنگھ (14) نے دسیا ہے کہ گورونانک جی ولوں ایہہ دیسی لفظ ورتے گئے ہن جیویں:

لوہلی' کنکر' کماد' کڑیا' کُڑھ' کول' کھنڈھا' گھنگرو' چوہڑا' جھنجھ' جھلمل' جھرجھر' جھلارے' ٹیلے' ٹنڈ' ٹبے' تھرتھر' پوہڑ' ٹھینکر' بکیکے' رُن جھُن' بوہل' بھڑبھڑ' لوری' وار وغیرہ۔

ڈاکٹر بلبیر سنگھ دل (15) نے گورو امرداس جی دی بولی بارے گل کر دیاں دسیا ہے کہ اوس وچ گھٹ وددھ 12 فیصد لفظ دیسی ہن' جیہناں وچوں کجھ ایوں ہن۔ اُکھیلے' ایوڈ' جیوڈ' سمہرائی' گھائی' گھال' گھلے' جھال' جھلنجھلے' وِڑیا وغیرہ۔

لفظاں دے سلسلے وچ اک گل کرنی باقی رہ گئی ہے۔ اوہ ایہہ ہے کہ جے پنجابی کول پہلاں ای آپنی لفظاں موجود سی تاں پھیر اوس نے سنسکرت لفظ تت سم جاں تدبھو روپ وچ کیوں لئے؟ ایہہ سوال ایس سلسلے وچ سبھ توں اہم ہے۔ تاریخ دا مطالعہ سانوں دسدا ہے کہ حاکم جماعت دی لفظاں توں محکوم رعایا متاثر ہوئے بناں نہیں رہ سکدی۔ عرباں دے ایران اُتے مل مارن مگروں کئی عربی لفظ فارسی لکھتاں وچ شامل ہو گئے جدکہ ایہناں عربی لفظاں دے ہم معنی فارسی لفظ پہلاں ای موجود سن۔ سانوں ایہہ وی پتہ ہے کہ کئی عربی لفظ بعد وچ فارسی وچوں پچھے دی گئے ہن تے اوہناں دی تھاں فارسی دے نجی لفظ رکھ لئے گئے ہن۔

آپنے گھر دی مثال لیندے ہاں۔ عرب' ترک' مغل تے انگریز آپنیاں بولیاں دی کنی کو لفظاں دے گئے ہن' ایہہ دسن دی لوڑ نہیں۔ کئی لفظ تاں اساں

اوہ اپنائے ہن، جو ساڈے کول ہے نہیں سن، پر کئی اچھے وی ہن کہ دیسی لفظاں دے ہوندیاں وی اسیں دُوجیاں بولیاں توں لَے لئے ہن۔ "شہتیر" تے "میش" "تعویذ" دِیاں مثالاں اسیں اُتے دے آئے ہاں۔ انج ای فارسی لفظ "ہندوانہ" نوں سارا جہان "ہدوانا" آکھدا ہے پر ایہدی تھاں ورتن لئی ساڈے کول "متیرا" پہلاں ای موجود ہے۔ انج ای "ٹائم" توں "ٹیم" بنا لیا گیا ہے پر "ویلا" ساڈے کول پہلاں ای ہے۔ کئی ہور وی مثالاں دِتیاں جا سکدیاں ہن۔

اُتے دتی ساری بحث توں اسیں سِٹا ایہہ لدھدے ہاں کہ بولیاں وچالے آپو وچ دان پردان ہوندا رہندا ہے۔ ایس توں سنسکرت جاں عربی تاں کیہ دُنیا دی کوئی بولی نہیں بچی ہوئی۔ دُوجا ایہہ کہ سنسکرت پنجابی وچالے لفظالی دی جو سانجھ لبھدی ہے، اوس نوُں سنسکرت دے کھاتے پاونا غیر سائنسی تے لسانیات دے منے پرمنے اصول توں ناواقفی دی دلیل ہے۔

نال ای ایہہ وی گل ہے کہ ویدی تے سنسکرت ویلے دیسی بولیاں موجود سن۔ ایہناں دی موجودگی ای ایہہ ثابت کر دی ہے کہ ویدی تے سنسکرت سمال پاکے پراکرتاں اپ بھرنشاں تے اجوکیاں بولیاں نہیں بنیاں سگوں اوہو "دیسی بولیاں" اج پنجابی، سندھی، بنگالی وغیرہ اکھواندِیاں ہن۔

صَرف مگروں اسیں نَحو (Syntaxe) دی گل چھوہندے ہاں۔

اوہ سارے عالم جو اجوکیاں بولیاں نوُں ہند آریائی ٹبّر دیاں آکھدے ہن، ایہہ منّدے ہن کہ پنجابی (سنے ساریاں بولیاں دے) دا نحوی تانا بانا سنسکرت توں اڈرا ہے۔ اسیں کجھ مثالاں دیندے ہاں۔

(ا) سنسکرت وچ لفظاں دے اگانہہ پچھانہہ ہوون نال معنی نہیں بدلدے اتے نہ ای اوہ فقرہ نحوی طورتے غلط ہوندا ہے۔ مثلاً" रामः लक्ष्मणं उवाच (رام (نے) لکشمن (نوں) ماریا) وچ تِن لفظ ورتے گئے ہن۔ ایہناں لفظاں نوُں چھ طرح اگے پچھے کر کے لکھیا جا سکدا ہے۔ پر ایہدے باوجود ایہدے معنی اوہو

ای رہندے ہن۔ پنجابی وچ انج نہیں۔ جے اسیں لفظاں نوں اگانہہ پچھانہہ کراں گے جاں تاں معنیاں وچ فرق پے جاوے گا۔ جاں پھیر نحوی طور تے فقرہ غلط ہو جاوے گا۔ جے اسیں پنجابی وچ ایہہ لکھیے " لکشمن نے رام نوں ماریا" تاں مفہوم بدل گیا۔ جے لکھیے "ماریا رام نے لکشمن نوں" تاں ایہہ ترتیب پنجابی دی نحوی ڈھانچے دے خلاف ہے۔

(2) اُتے اساں ایہہ وی ویکھیا ہے کہ فقرے وچ "نے" "نوں" نہیں ورتے گئے۔ ایہہ وی سنسکرت دی خصوصیت ہے' جو پنجابی وچ غایب ہے۔ مثلاً" سنسکرت فقرہ "ستھِر بھگتی یوگ سُلبھہ" ایس فقرے وچ "فعل" کوئی نہیں۔ ایہدے باوجود ایہہ آپنی تھاں آپنے مکمل معنی دیندا ہے۔ ایتھے وی سارے حرفِ ربط چھڈ دتے گئے ہن۔ بان (ہرش چرِتم) تے سبندھو (واسودتا) نے تاں کمال کر چھڈیا ہے۔ اوہناں دا اک اک فقرہ کئیاں کئیاں صفحیاں اتے پھیلیا ہوندا ہے۔ اوہ "فعل" نہیں ورتدے۔ اتے فقرہ تدے مکمل ہوندا ہے' جدوں فعل ورتیا جاندا ہے۔

(3) اُتلیاں گلاں توں سِدھ ہوندا ہے کہ دوناں بولیاں وچ مُڈھلا فرق ایہہ ہے کہ سنسکرت ترکیبی (Synthetical) اتے پنجابی تحلیلی (Analytical) بولی ہے۔

(4) **جنس:** سنسکرت وچ تِن جنساں جیویں مذکر' مونث تے بے جنس(Neuter) ہن۔ اِکو معنیاں والے لفظ وکھ وکھ جنساں دے ہو سکدے ہن۔ مثلاً" دار (दार) بھاریا (भार्या) تے کلتر (कलत्र) دے معنی "ووہٹی" ہن۔ پنجابی گرامر دے مطابق ایہہ تریوے لفظ مونث ہن پر سنسکرت وچ ایوں نہیں۔ اوتھے پہلا لفظ مذکر' دوجا مونث تے تیجا neuter ہے۔ دوجی گل ایہہ کہ پنجابی وچ صرف دو جنساں ہن۔

(4) **تعداد:** سنسکرت وچ عربی وانگوں تِن عدد ہن۔ (1) واحد (2) جمع (3) تثنیہ

(dual) پر پنجابی وچ صرف دو ای ہن۔

(5) سنسکرت وچ مذکر جاں مونث پاروں غیر مصدری فعل (finnite verb) نہیں بدلدے۔ سنسکرت وچ बाला: गच्छति (مُنڈا جاندا ہے) یا बाला गच्छति (کڑی جاندی ہے) وچ مُنڈے تے کڑی دوناں لئی "گچھتی" لفظ ورتیا گیا ہے۔ جدکہ پنجابی وچ فعل دی حالت مذکر تے مونث دوناں لئی وکھری وکھری لبھدی ہے۔

(6) سنسکرت وچ اندرلی تے باہرلی سَندھی دے اصول ہن۔ ایہدے مطابق جدوں دو مصوتے اگڑ پِچھڑ آجاون تاں اوہناں وچ تبدیلی آ جاندی ہے۔ مثلاً اندرلی سَندھی دی مثال ایہہ ہے نے ان ने + अन جدوں رَلائے جاسن تاں ایہہ لفظ नेअन نہیں سگوں نیَن नयन لفظ بݨے گا۔ انج ای باہرلی سَندھی دے مطابق تے + اپی ने + अपि جدوں رلائے جاسن تاں नेऽपि تھی ویسی۔ پنجابی وچ سندھی دا اصول ای کوئی نہیں۔ ودھیرے جان کاری لئی ویکھو: آر جی بھنڈار کر دی کتاب "فرسٹ بک آف سنسکرت'، بمبئی۔ 1930 صفحے 147- 152-

(7) سنسکرت تے پنجابی دے ربط دے حرف وکھو وکھرے ہن۔

	अ	एन	स्य	आय	आत	इ	ए
سنسکرت:	ا	این	سیہ	آیہ	آت	اِ	اے
پنجابی:	نوں	تے	دا	لئی	توں	وِچ	اُتے

دُوجی گل ایہہ ہے کہ ایہہ پنجابی وانگ وکھرے نہیں ورتِیندے سگوں سنسکرت وچ پچھیتر دے طور تے لفظاں دے نال جُڑے ہوندے ہن۔

انج ای وکھریویں دِیاں چوکھیاں سارِیاں مثالاں ہور وی دِتیاں جا سکدیاں ہن پر اوہ پڑھے لِکھے لوکاں لئی چھڈ دِتیاں گئیاں ہن۔ کوئی وی سنسکرت دا ویاکرن موہرے دھر کے دوناں بولیاں دے آپو وچ دے وکھریویں دا نکھیڑا کیتا جا

سکدا ہے۔

پرانے نظریہ دے کجھ حامیاں نے ایہہ ثابت کرن لئی وڈا ٹل لایا ہے کہ پنجابی دے زمانہ حال، ماضی تے مستقبل سنسکرت دی دین ہن۔ آؤ ایہناں ول وی رتا کُو دھیان مار لیئے۔

(ا) زمانہ حال: شیام دیو پراشر (16) تے دُوجے لِکھیار دسدے ہن کہ زمانہ حال دے صیغیاں تے گردان اُتے سنسکرت دا "تھوڑا جیہا" اثر ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پنجابی دے زمانہ حال دے صرف امدادی فعل سنسکرت دے ہن۔ پنجابی گردان ایوں ہے:

	واحد	جمع
غایب	ہے (اے)	ہن (نیں)
حاضر	ہیں (ایں)	ہو (او)
متکلم	ہاں (آں)	ہاں (آں)

اوہ آکھدے ہن کہ ایہہ امدادی فعل "آس" (आस हوتا) توں وجود وچ آئے ہن۔ اگوں سنسکرت دی مثال ایوں دیندے ہن۔

غایب	(استی)	अस्ति	(سنتی)	सन्ति
حاضر	(اسی)	असि	(ستھ)	स्थ
متکلم	(اسمی)	अस्मि	(سمہ)	स्मः

اوہ آکھدے ہن کہ سنسکرت دے अस्ति (استی) وغیرہ توں اُسرے رُوپ پنجابی وچ "ہے" وغیرہ ہن۔

ایتھے ویکھن والی گل ایہہ ہے کہ زمانہ حال دے فعلاں دیاں گرداناں

بارے تاں آپوں مندے ہن کہ دوناں وچالے کوئی سانجھ نہیں لبھدی۔ دعوے ایہہ کیتا جاندا ہے کہ امدادی فعلاں دی گردان اُتے "تھوڑا جیہا" اثر ہے۔ دوناں بولیاں دیاں گرداناں اساں لکھ دِتیاں ہن۔ واچن ہارے آپے نتارا کر سکدے ہن کہ دوناں وچالے اُکی کوئی سانجھ نہیں۔

(ب) **زمانہ ماضی:** شیام دیو پراشر نے ایہدے بارے تاں مُڈھ وچ ای مَن لیا ہے کہ "سنسکرت دے زمانہ ماضی دیاں رُوپاں دا پنجابی تے نہ ہوئے ورگا اثر ہے پر سوادلی گل ایہہ ہے کہ ایہہ گل منن دے باوجود ڈیڑھ صفحہ لکھ چھڈیا ہے۔

(ج) **زمانہ مستقبل:** شیام دیو پراشر نے ایہدے بارے لکھیا ہے کہ پنجابی وچ ایہدے دو امدادی فعل ورتیندے ہن۔ پہلے نال گردان ایوں ہے۔

	واحد	جمع
غایب	سی	سن
حاضر	سیں	سو
متکلم	ساں	سوں

ایہہ سنسکرت وچ ایوں ہن۔

	واحد	جمع
غایب	स्यति (سِیَتی)	स्यन्ति (سِینتی)
حاضر	स्यसि (سِیَسی)	स्यथ (سِیتھ)
متکلم	स्यामि (سِیَمی)	स्यामः (سیامہ)

پراشر نے سنسکرت توں مثال ایوں دتی ہے۔ चालष्यति = چال شِیتی

(چلسی) चलनशीलता = چل شیتی (چلسن) وغیرہ۔ ایتھے وی آپے ای نتارا ہو جاندا ہے کہ سنسکرت تے پنجابی دا آپو وچ کوئی سانگا نہیں۔

انج ای "گا" ورتیندے زمانہ مستقبل دیاں مثالاں دے کے ثابت کرن دا ٹل لایا کہ ایہہ پنجابی صیغیاں دے نیڑے ہن۔ پر گل کسے طرح بنی نہیں۔

باقی دیاں نحوی سُتراں نوں تاں ایہہ سارے آپے ای مندے ہن کہ اوہناں دا پنجابی نال دُور دا وی تعلق نہیں۔

مُکدی گل ایہہ ہے کہ پنجابی نُوں ہند آریائی ٹبر دی بولی ثابت کرن لئی ایہناں سارے عالماں کول اِکو اِک ای سوہا ہے اتے لوہ ہے کہ کجھ لفظاں دی سانجھ۔ بس ہور کجھ نہیں۔ لسانیات دے عالم ایس سانجھ نُوں کدے وی اہمیت نہیں دیندے۔ اوہ آکھدے ہن کہ ہزاراں ورھیاں توں بولیاں وچالے لفظاں دا دان پردان ہوندا ٹُریا آ رہیا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ "کہنے کیہ دِتا تے کیہ لیا" بارے ہزاراں ورھیاں دی وِتھ مگروں نِرنا کرنا کھرا اوکھا ای نہیں، ناممکن وی ہے۔ ایسے گل نُوں اک ہور طرح وی آکھ سکدے ہاں۔ دُوجیاں بولیاں توں کجھ لفظ پنجابی وچ تاں ساڈے ساہمنے داخل ہوئے ہن جیویں......

عربی: اللہ، حمد، شریک، رزق، خلق، حکم، صفت، رضا، طلب، محتاج، معلوم، قیمت، قیامت، لائق، لفظ، خاص، معاملہ وغیرہ۔

فارسی: سیاہ، گمان، دَم، درد، دانا، دور، دوست، پیالہ، بہانہ، بے پرواہ، راہ، رنگ، خاک، گناہ، چاکری، بازی وغیرہ۔

انگریزی: سکول، سٹیشن، فارم، سنتری، ڈاکٹر، یونیورسٹی، لالٹین، بُوٹ، پستول، بوتل، ٹکٹ، بلب، سنیما، فلم، پنسل، ریڈیو، ٹیلیویژن وغیرہ۔

پر سوال ایہہ ہے کہ تھلے دتے لفظ پنجابی لفظالی وچ کدوں آئے تے کیویں شامل ہوئے؟

مُنڈا، ڈِھیم، ڈھیلا، دھیٹھ، دُھوڑ، گورا، ناڑ، اِرِکھا، برچھا، ڈھال، بھنڈار،

گھاٹی، پھاٹک، آرا، ڈانگ، سوٹا، ڈنڈا، ٹنڈ، رُچھ، پیہڑی (نسل)، چپنی، چنگیر، ڈلا، ہانڈی، چاٹی، لِد، لپ، منڈی، کنڈ وغیرہ۔

دراوڑی: پھل، نیلا، شام، پٹی، والا، ول، موتی، کتن، پٹن، کوہن، اٹی، لون، ول (ولن، گھیرن)، من، کھنڈ، کھر، چھنال، پگڑی، کلا، پٹ، کو (کوون)، سُرنگو (سوگھرن) وغیرہ۔

جیویں اساں مُڈھ وچ گل کیتی ہے۔ ایہہ دھرتی کروڑاں ورھیاں توں آباد ہے۔ وکھ وکھ ویلیاں وچ اتھے وکھ وکھ نسلی گروہ جیویں نگریٹو، آسٹرک، دراوڑ، منگول، آریہ، شک (سیتھیئن) کشان، ہُون، چینی، ترک، عرب، پٹھان، ایرانی، انگریز تے ہور خبرے کیہڑے کیہڑے لوک آوندے رہے ہن۔ ایہہ نسلی گروہ تے قوماں پنجاب وچ آوندیاں رہیاں تے ایتھوں دی مقامی وسوں وچ گھُل مِل کے وسدیاں رہیاں سن۔ ایہہ لوک آپنے نال آپنیاں بولیاں لیاوندے سن۔ ایہناں وچوں ویدی، فارسی تے انگریزی اتھے لکھتاں دیاں بولیاں دا ذریعہ وی بنیاں۔ باقی دیاں بولیاں دی لفظالی دا اج اکا ہی پتہ نہیں لگدا کہ اوہناں دی لفظالی کیہڑے ویلے ملکڑے جیہے پنجابی بولی دا انکھڑواں انگ بن گئی۔

فارسی دیاں ڈکشنریاں چک کے ویکھ لوو۔ اوہناں وچ چوکھے سارے لفظ اجیہے لبھدے ہن، جیہناں دے وٹّے ہوئے رُوپاں (تدبھو) دے باوجود اسیں اوہناں دا اصلا پچھان لیندے ہاں کہ اوہ مقامی بولیاں وچوں لئے گئے ہن۔ ڈاکٹر محمد باقر ہوراں آپنی کتاب (17) وچ اجیہے کئی لفظاں دی دس پائی ہے۔ ایہناں فارسی ڈکشنریاں وچ دہہ نوں داہمہ، چھین نوں جنبن، چام چڑک نوں چمرک، تارا میرا نوں تَرہ مرہ، بوبکرا نوں بوکر، چڑا نوں چرہ وغیرہ لکھیا ہویا لبھدا ہے۔ اسیں ایہناں لفظاں نوں ایس پاروں سنجان سکے ہاں کیوں جو ایہہ اجے کل دی گل ہے۔ ایہہ اوددوں دی گل ہے جدوں اسیں آپنیاں بولیاں بارے سُچیت ہو چکے ساں اتے ڈکشنریاں لکھن والیاں نے وی اوہناں بارے "ہندی الاصل" ہوون دی دس پا دتی سی۔

ویدی وچوں دیسی لفظاں لبھنی ودھیری اوکھی جا پدی ہے کیوں جو اودوں ڈکشنریاں لکھن دا رواج ای نہیں سی۔ جے "نرکت" وغیرہ لکھیاں دی گئیاں اتے اوہناں وچ منگریویں (etymology) دی گل دسی وی گئی تاں اج ساڈے پلے کجھ نہیں پیندا۔ ایس گل نوں ودھیرے کھولن لئی میں مثال دیندا ہاں۔ یاسک نے "نرکت" وچ لکھیا ہے: شوترگتی کرما کمبوجیشو ابو بھاشیتے یعنی لفظ "شوتی" فعل دے طورتے کمبوجاں دی بولی وچ "جاون" دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے۔ ہن اج تائیں ایہہ ای نرنا نہیں ہو سکیا کہ کمبوج کون سن۔ تفصیل لئی ویکھو ایچ ڈبلیو بیلی دا مضمون "Ancient Kamboja" (18)-

ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی (18/A) آکھدا ہے کہ آریہ جدوں اتھے آئے تاں پنجاب توں لے کے بنگال تائیں مُنڈا تے دراوڑ قبیلیاں دی وسوں سی۔ ایس وسوں دے پتہ ہوون دے باوجود اج اسیں پکا تھما ایہہ نہیں آکھ سکدے کہ مُنڈا تے دراوڑاں نے سانوں کیہ دتا تے کیہ لیا سی۔ آریاں دے آون مگروں اینہاں وچوں کجھ لوک ایتھوں ٹر گئے تے اگانہہ جا کے آباد ہو گئے۔ کجھ اتھے ای وسدے رہے۔ ویدی وچ اینہاں دے کیہڑے کیہڑے لفظ رل گئے' اج ایہہ نتارا کرنا اوکھا ای نہیں' ناممکن وی ہے۔ سنیتی کمار چیٹرجی نے کجھ لفظاں دا کھوج لایا ہے۔ ایہہ اوہ لفظ ہن' جو تت سم روپ وچ اج وی دراوڑی بولیاں وچ درتیندے ہن پر اوہناں لفظاں دا کیویں کھرا نپیا جا سی' جینہاں دا روپ آریاں دے آپنے اُچارن' آپنیاں سچیاں وچ ڈھالن جاں پھیر مخصوص تحریری اصولاں پاروں اکا ای وٹ گیا ہے۔

جتھوں تائیں سنسکرت تے پراکرتاں دا تعلق ہے' ایہہ بول چال دیاں نہیں سگوں ادبی بولیاں دی حیثیت وچ ساڈے تائیں اپڑیاں ہن۔ ہ ادبی بولیاں سچیاں گھٹ' مصنوعی تے بناوٹی ودھیرے ہوندیاں ہن۔ ایس پاروں اوہناں بارے ایہہ کھوج لاونا کہ اوہ کیہڑے علاقے دیاں سن اتے اوہناں وچ کیہ کیہ کجھ

کدھروں کدھروں آ کے شامل ہویا' وڈا اوکھا ہے۔ ایہہ نکھیڑا تاں ہور وی اوکھا ہے کہ لفظاں دی سانجھ کیہڑے کھاتے وچ پائی جاوے تے کیوں پائی جاوے۔ پرانے پنڈت کجھ یورپی لکھیار تے اجوکے بھارتی لکھیار سنسکرت دے کھاتے ای پائی جاندے ہن۔ اِک وَلے دان والی گل نہ بچدی ہے' نہ صحیح ہے۔ پر کیوں جو مڈھوں تُری آ رہی لیہہ اتے پیر دھرئے اوہ آپنا ایمان سمجھدے ہن' ایس پاروں اوہ پیر تے ٹھیڈے کھاندے ہن۔ وُنی چندر (19)شورسینی اپ بھرنش نوں' ڈاکٹر موہن سنگھ (20) آبھیری نوں' ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی (21) تے ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی (22) شورسینی پراکرت نوں' ڈاکٹر ودیا بھاسکر ارُن (23) پیشاچی نوں اتے ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (24) کیکیہ اپ بھرنش نوں پنجابی دا مُول مندے ہن۔ چھیکڑلا لکھیار (25) اک ہور تھاں پنجابی نوں سِدھی ویدی توں پُھٹی وی آکھدا ہے۔ سوا دلی گل ایہہ ہے کہ ایہناں دے ایس فیصلے دی بنیاد دوچار اوہ سانجھے تت ہوندے ہن' جو لبھن والے نوں کِتوں نہ کِتوں' کسے نہ کسے شکل وچ لبھ ای پیندے ہن۔ ایہناں نوں ویکھدیاں میں تاں ایہہ سوچ رہیا ساں کہ کیوں نہ میں اعلان کر دیاں کہ پنجابی دا مُول جاں سوما چینی بولی (16) ہے کیوں جو ایہناں دوناں وچالے مینوں وی کجھ سانجھ لبھی ہے جیویں:

(ا)پنجابی تے چینی دا Tonal System اک دوجے نال رلدا ہے۔

(ب) اک چینی' پنجابی لفظ "ڈھڈ" وڈے سوکھے ڈھنگ نال اُچار سکدا ہے جدکہ ہور کوئی وی نسلی جاں لسانی گروہ ایس لفظ نوں پنجابیاں وانگوں نہیں بول سکدا۔

(ج)پنجابی لفظ "دا" ایہناں ای معنیاں وچ چینی وچ وی ورتیندا ہے جیویں "تھا دا چیا" (اوس دا گھر)' "خانہ دا ما" (خان دا گھوڑا)۔

(د)پنجابی تے چینی وچ تکرار لفظی دی ورتوں ہوندی ہے جیویں ماں ماں (ہولی ہولی) تھین تھین (روز روز) وغیرہ۔

(ر) پنجابی تے چینی وچ "ݨ" تے "ڑ" دیاں واجاں موجود ہن۔ "ڑ" دی واج نہ ویدی وچ سی اتے نہ ای سنسکرت وچ ہے۔

(س) ڈھیر ساری لفظالی دوناں بولیاں وچ سانجھی ہے جیویں:

پنجابی:	شینہ	چاچی	بیا (دُوجا)	ہلا	تھوڑا	ماں / ماما	کٹھو (کھو)
چینی:	شی	تائی	بیا	ہاؤلا	تی اڑ	ما	کئوسو

ایہدے توں وکھ صَرفی تے نَحوی قاعدیاں وچ وی پنجابی تے چینی وچالے کجھ سانجھ لبھدی ہے۔ کیہ ایہناں ساریاں سانجھاں توں ایہہ سِٹا کڈھ لیئے کہ چینی بولی پنجابی دی اک شاخ ہے۔ جاں پنجابی دا مُول چینی بولی ہے؟ گل اوہوای ٹھیک ہے، جو اساں پہلے آکھی ہے۔ اوہ ایہہ کہ پنجابی نہ تاں مُنڈا تے دراوڑی ٹبر دی ہے اتے نہ ای ہِند آریائی ٹبّر نال تعلق رکھدی ہے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی، جدوں مُنڈا تے دراوڑی بولݨ والے ایتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی، جدوں ویدی بولݨ تے سنسکرت لکھݨ والے ایتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی جدوں شَک، پہلوی، یونانی بولݨ والے ایتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی، جدوں عربی، فارسی، انگریزی تے اردو بولݨ والے ایتھے آئے۔ سبھناں نال ایہدے ولوں دان پروان ہویا ہے۔ ساریاں بولیاں دا ایہو وہار ہے۔ لفظالی دیاں کجھ سانجھاں پاروں ایس نوں کسے لسانی ٹبر نال جوڑنا اکا ای غلط ہے، بے تھوا ہے۔

○

ورتیاں کتاباں

(1) George Grierson, op. cit., (Vol.I), Page-127.

(2) S.K. Chatterji, "The Origin & Development of Bengali Language, Page-30.

(3) V.G. Tagare, op. cit., Page5-7.

(4) H.T. Colebrooke, op. cit., Page-25.

(5) T. Burrow, op. c it., Page 56 & 375.

(6) ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ' اوہو ای' صفحہ 214-

(7) ڈاکٹر عبدالکریم سندھیلو' "تحقیقات لغات سندھی" سندھی ادبی بورڈ' جامشورو' 1980' صفحہ 137-

(7/A) سنت سنگھ سیکھوں' اوہوای' صفحہ 171-

(8) پرپولاتے ڈوجے (بحوالہ: سندھی بولی جوبُن بنیاد' ڈاکٹر غلام علی الانا' زیب ادبی مرکز' حیدرآباد' 1974 صفحہ 38)-

(8/A) D.R. Bhandarkar, op. cit., Pages-8-9.

(9) Burrow, op. cit., ch.8.

(10) پروفیسر شیام دیو پراشر- اوہو ای' (گورمکھی)-

(11) ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ' اوہو ای' صفحہ 202 تے 214 (گورمکھی)-

(12) ڈاکٹر گووند ناتھ را بگورو' اوہو ای- ہور ویکھو: "اپ بھرنش اتے پنجابی" ماہنامہ "پنجابی دُنیا" پٹیالہ (بھاشا انک) مارچ اپریل 1965' صفحہ 176- (گورمکھی)-

(13) پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں' اوہو ای' صفحہ 170 (گورمکھی)-

(13) سنت سنگھ سیکھوں اوہو ای' صفحہ 171 (گورمکھی)-

(14) ڈاکٹر اُجاگر سنگھ "پرکھ" شمارہ II' 1970- (مضمون: "گورونانک جی دی بھاشا") (گورمکھی)-

(15) ڈاکٹر بلبیر سنگھ دِل' "پرکھ" شمارہ I' 1970- (مضمون: گوروامرداس جی دی بولی) (گورمکھی)-

(16) پروفیسر شیام دیو پراشر' اوہو ای- (گورمکھی)
(17) ڈاکٹر محمد باقر "اردوئے قدیم" مجلس ترقی ادب' لاہور' 1972' صفحہ 3-23-

(18) Iran & Islam (Ed. C.E. Bosworth), Edinburg. 1971. Page-65.

(18/A) Dr. S.K. Chatterji, "Indo-Aryan & Hindi", Ahmedabad, 1942.

(19) پروفیسر رُتنی چندر' اوہو ای' صفحہ 65 (گورمکھی)

(20) Dr. Mohan Singh, "An Introduction to Punjabi Literature", 1951, Page-237.

(21) ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی' "پنجابی ساہت دا اتہاس" لاہور' 1925' صفحہ 26 (گورمکھی)-
(22) ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی "پنجابی ساہت دا اتہاس" لدھیانہ' 1955ء صفحہ 17 (گورمکھی)-
(23) ڈاکٹر ودیا بھاسکر ارُن "پنجابی بھاشا دا اتہاس" لدھیانہ' صفحہ 252- 256 (گورمکھی)-
(24) ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ "پنجابی بولی دا نِکاس تے وِکاس" لدھیانہ 1971' صفحہ 255 (گورمکھی)-
(25) ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ "پنجابی بولی دا پچھوکڑ" صفحہ 181-
(26) خاطر غزنوی' اورینٹل کالج میگزین' لاہور 1974- (مضمون: "چینی اور برصغیر کی پاکستان وہند کی زبانوں میں مماثلت"-

○

پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی

(روزنامہ "امروز" لاہور میں 27 ستمبر 1959ء کو شائع ہوا)۔

ماہرین لسانیات نے دنیا کی زبانوں کو نو خاندانوں میں تقسیم کیا ہے۔ ان میں انڈویورپین سب سے بڑا خاندان ہے جس میں یورپ اور ایشیا کی مشہور زبانیں مثلاً" سنسکرت، لاطینی، فارسی، انگریزی، جرمن وغیرہ شامل ہیں۔ پنجابی زبان کو انڈویورپین خاندان کی ہند آریائی زبان کہا جاتا ہے۔ اس مضمون میں ہم یہ جائزہ لیں گے کہ آیا پنجابی زبان خالص ہند آریائی شاخ سے تعلق رکھتی ہے یا اس میں دوسرے خاندانوں کے اجزا بھی ملتے ہیں۔

جب تک کسی ملک کی تاریخ پیش نظر نہ ہو، یہ جائزہ لینا محال ہے۔ رگ وید کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ آریاؤں کی آمد سے قبل سپت سندھو (مغربی پاکستان) میں کچھ اور قومیں آباد تھیں، جن کے لئے ویدوں میں دسیو، اسر، نشادھ، پشاچ اور راکھشش وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ یہ بھی ہمیں بتایا گیا ہے کہ وہ عجیب زبان بولتے تھے۔ ان کے رسم ورواج آریوں سے قطعاً" مختلف تھے۔ وہ قربانی نہیں دیتے تھے اور نہ دیوتاؤں کی پرستش ہی کرتے تھے۔ گذشتہ چالیس پچاس برس میں ہڑپہ، موہنجوڈرو، کوٹ ڈیجی، میں جو کھدائیاں ہوئی ہیں، ان میں سے بھی اس نظریہ کو تقویت ملی ہے کہ آریاؤں کی آمد سے پیشتر یہاں کچھ اور

قومیں آباد تھیں۔ یہ دوسری بات ہے کہ آریاؤں کی برتری ظاہر کرنے والے کچھ عالم ان دفینوں کو بھی آریائی تہذیب کے نمونے ثابت کرنے کے طلبگار ہوں لیکن اکثر اصحاب کا خیال ہے کہ اس تہذیب کے بانی دراوڑیا ان کے پیشرو تھے۔

بہرحال یہ محض قیاس آرائی ہے۔ چار پانچ ہزار سال کی قدیم تہذیب کے متعلق بیک جنبش قلم فیصلہ نہیں کیا جا سکتا۔ ڈاکٹر رادھا کمود مکرجی اپنی کتاب (HINDU CIVILIZATION) میں اس مسئلہ پر خیال آرائی کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ اس علاقہ سے دستیاب ہونے والی کھوپڑیوں کا مطالعہ بے حد ضروری ہے۔ ہندوپاک برصغیر میں موہنجوڈرو (سندھ) ہڑپا (پنجاب) نل (بلوچستان) بیانہ (آگرہ) تیبولی (جنوبی ہندوستان) وغیرہ مقامات سے معدودے چند کھوپڑیاں ملی ہیں۔ سیتارام کوہلی کے بیان کے مطابق موہنجو ڈرو سے پندرہ کھوپڑیاں ملی ہیں' جو چار مختلف اقسام ظاہر کرتی ہیں۔ پہلی قسم میں ایسی کھوپڑیاں ہیں' جو عراق عرب کی دریافت شدہ کھوپڑیوں سے مشابہت رکھتی ہیں۔ اس کے علاوہ تیبولی (جنوبی ہندوستان) میں پائی جانے والی کھوپڑیوں اور لنکا کے ویدا لوگوں کی کھوپڑیوں کے ساتھ بھی کسی حد تک ملتی جلتی ہیں۔ دوسری قسم میں چھ کھوپڑیاں ہیں۔ یہ بھی پہلی قسم کی مانند ہیں لیکن ان میں پہلی قسم کی نسبت دماغی سختی کم معلوم ہوتی ہیں۔ یہ ان سے بہت مشابہت رکھتی ہیں۔

تاہم ڈاکٹر مکرجی نے ان کھوپڑیوں کے مطالعہ سے یہ نتیجہ اخذ کیا ہے کہ ہمارے ملک میں سب سے پہلے حبشی (نیگریٹو) نسل کے لوگ وارد ہوئے تھے۔ ان ہی لوگوں نے یہاں کمان ایجاد کی تھی۔ ان کے بعد پروٹو آسٹرلائیڈ نسل کے لوگ آئے۔ آج سے نصف صدی پیشتر یہ نظریہ عام تھا کہ یہ لوگ آسٹریلیا سے ہندوستان میں آئے تھے یا جرمن سکالر شمڈٹ کے قول کے مطابق نیوگنی سے آئے تھے لیکن جدید تحقیقات کی رو سے یہ نسل فلسطین کے قرب وجوار سے چلی تھی۔ اس نسل کے لوگ پنجاب سے لے کر نیوزی لینڈ اور مڈغاسکر سے ایسٹر آئلینڈ تک

پھیلے ہوئے ہیں۔ کول' بھیل' سنتھال وغیرہ قومیں اسی نسل سے متعلق ہیں اور منڈا خاندان کی زبانیں بولتے ہیں۔ ان کے بعد شمال مغربی راستوں کے ذریعہ دراوڑ نسل کے لوگ برصغیر ہندوپاک میں وارد ہوئے اور اپنے ہمراہ عراق و عرب اور ایشیائے کوچک وغیرہ علاقوں کا تہذیب وتمدن لائے۔ سکلیٹر وغیرہ عالموں نے یہ بھی نظریہ پیش کیا ہے کہ شمالی مغربی راستوں کی بجائے یہ پہلے جنوبی ہندوستان میں پہنچے تھے اور پھر تمام ہندوستان پر چھا گئے۔ ان کا خیال ہے کہ زمانہ ماقبل از تاریخ میں بحیرہ عرب کی جگہ خشکی تھی' جو افریقہ سے ملی ہوئی تھی اور اس علاقہ کا نام "لیموریا" تھا۔ لیکن یہ نظریہ اب جھٹلایا جا چکا ہے اور یہی تسلیم کیا جا چکا ہے کہ دراوڑ بلوچستان سے ہوتے ہوئے ہندوستان میں آئے تھے کیونکہ بلوچستان کے کچھ علاقوں میں براہوئی نام کی ایک ایسی زبان بولی جاتی ہے جو دراوڑی خاندان سے تعلق رکھتی ہے۔ صرف سر رابرٹ رزلے نے اپنی کتاب "ہندوستان کے باشندے" میں تھوڑی سی ترمیم کے ساتھ کہ کول' بھیل' اور دراوڑ ایک ہی نسل سے ہیں' ڈاکٹر کہری کی تحقیقات پر صاد کیا ہے۔

مندرجہ بالا مختلف نسلوں کی آمد کے زمانے کا تعین نہیں کیا جا سکتا۔ بہرحال آج سے چار ہزار سال پیشتر آریہ یہاں پہنچ چکے تھے۔ اور اگر ہم "ہندو ہسٹری" کے مصنف اکشوئے کمار مزدار کی بات مان لیں تو آریوں نے 2800 ق م تک مشرقی افغانستان' کشمیر اور پنجاب وغیرہ پر قبضہ کر لیا تھا۔

آریوں کی جنم بھومی کے بارے میں شدید تر اختلافات ہیں۔ ویدوں میں چند ایک علاقوں کے اشارے ملتے ہیں لیکن ان مقامات کو تعین کرنے میں اختلافات ہیں۔ مثلاً" رگ وید (5-27-VI) میں "ہری یوپیا" کا ذکر آیا ہے۔ ایک مصنف نے اسے یورپ قرار دیا ہے لیکن اس کے برعکس سیتا رام کوہلی اسے ہڑپہ سے تعبیر کرتے ہیں۔ اسی طرح "مدھیہ بھومی" سے وسط ایشیا اور "اترکرو" سے سائبیریا (روس) معنی لئے گئے ہیں۔ ایک گروہ ایسا ہے جو سکنڈے نیویا کے علاقوں

کو آریوں کا ٹھکانہ قرار دیتا ہے۔ اس کے برعکس "رگ ویدک انڈیا" کے مصنف نے اپنا زور قلم اس پر صرف کر دیا ہے کہ آریہ لوگ ہندوستان کے اصل باشندے تھے اور کہیں باہر سے نہیں آئے تھے۔ سب سے دل لگتی بات ڈاکٹر مکرجی نے کی ہے کہ اگر آریہ باہر سے نہ آئے ہوتے تو وہ یہاں کے باشندگان کو داس، راکشش وغیرہ ناموں سے کیوں پکارتے اور ان پر کڑی تنقید نہ کرتے۔ بہرحال رگ وید کو احاطہ تحریر میں لانے سے پیشتر آریہ لوگ کبھ (کابل) سوستو (سوات) کرمو (کرم) گومتی (گومل) سندھو (سندھ) سوس (سوہاں) وتستا (جہلم) سکنی (چناب) پرشنی (راوی) وپاش (بیاس) شتدری (ستلج) اور گنگا جمنا کی وادیوں میں قدم جما چکے تھے۔ اگر ہم کوشش کریں تو ویدوں اور پرانوں سے بعد کی تاریخ بھی مرتب کر سکتے ہیں۔ سب سے .... بھرت اور ان کے معاصرین کا ذکر ملتا ہے اس کے بعد ہندوستان کی تاریخ خاموش ہو جاتی ہے۔ اس کی شاید وجہ یہ ہے کہ وہ علاقے جو اب مغربی پاکستان کہلاتے ہیں ایرانی سلطنت میں شامل کر لئے گئے تھے۔ ایرانی کتب تواریخ کے مطابق ہخامنشی خاندان کے بانی بادشاہ کوروش (558 ق م تا 530 ق م) نے سب سے پہلے ادھر کا رخ کیا اور بہت سے علاقے کو زیرنگین کر لیا۔ اس کے بعد دارا (522 ق م تا 486 ق م) نے 517 ق م میں سکائیلاکس نامی ایک یونانی کو دریائے سندھ کی راہگذر دریافت کرنے کے لئے بھیجا۔ ہمیں یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت سپت سندھو (مغربی پاکستان) دو حصوں میں منقسم تھا۔ اور دریائے سندھ کے مغربی کنارے پشکلاوتی اور مشرقی کنارے پر ٹیکسلا نام کی حکومتیں تھیں۔ ایرانیوں کے فوراً بعد یونانی سکندر اعظم (326 ق م) کی سرکردگی میں اس خطے پر چڑھ دوڑتے ہیں اور 100ء تک کسی نہ کسی رنگ میں یہاں مسلط رہتے ہیں۔ اسی زمانہ میں یہاں کے باشندوں نے آرامی، کھروشتی اور یونانی رسم الخطوں سے آگاہی حاصل کی۔ یونانیوں کے بعد شک، پارتھین اور کشان قومیں ادھر کا رخ کرتی ہیں۔ سمدر گپت (320ء) نے جب آنکھیں بند کی ہیں تو تمام غیر ملکی

قومیں اپنا اقتدار کھو چکی تھیں۔ اسی خاندان کے بادشاہ سکندگپت کی موت پر ایک دفعہ پھر ایک غیر ملکی قوم ہمارے ملک پر چڑھ آئی اور اس نے ہون سرداروں تورمان اور مہرگل کی سرکردگی میں بعض علاقہ پر قبضہ کر لیا۔

اس مضمون میں اتنی گنجائش نہیں کہ ان تمام حملہ آوروں کا ذکر بالتفصیل کیا جائے جو یکے بعد دیگرے یہاں وارد ہوئے اور اپنے کچھ نشانات چھوڑ گئے۔ لیکن مختصر ذکر کئے بغیر چارہ بھی نہیں ہے کیونکہ جب تک ہم یہ تعین نہ کر لیں گے کہ کون اور کس نسل سے تعلق رکھنے والے لوگ یہاں آئے' پنجابی زبان پر ان کے اثرات کی نشان دہی کرنا امر محال ہے۔ اب مسلمانوں کی آمد کا مختصراً' ذکر کر کے میں زبان کی طرف آؤں گا۔ 720ء میں محمد بن قاسم اپنے لشکر کے ہمراہ سندھ میں وارد ہوا۔ اس کے بعد 830ء میں مسلمانوں نے کابل فتح کیا تو اس جانب سے راستے کھل گئے اور بزرگان دین اسلام کی تبلیغ کے لئے جوق در جوق آنے لگے۔ 1021ء میں محمود غزنوی نے پنجاب فتح کیا۔ 1526ء میں مغل آئے اور متحدہ ہندوستان کے کونے کونے میں اسلام کی روشنی پھیل گئی۔ موجودہ حالات میں حتمی طور پر کچھ نہیں کہا جا سکتا کہ آریوں کی آمد سے قبل ہمارے علاقہ کی کونسی زبان تھی کیونکہ ہڑپہ اور موہن جوڈرو سے دریافت شدہ تحریریں ابھی تک نہیں پڑھی جا سکیں۔ لیکن مندرجہ بالا تاریخ کی روشنی میں ہم یہ نظریہ ضرور قائم کر سکتے ہیں کہ جو بھی زبان یہاں بولی جاتی تھی' اس پر علی الترتیب منڈا' دراوڑی' سنسکرت' سیتھین' پہلوی' یونانی' عربی' فارسی' پشتو اور انگریزی زبانیں اثرانداز ہوئیں۔ پہلی دو زبانیں بذات خود علیحدہ علیحدہ خاندانوں کی سرچشمہ ہیں۔ ان کی تحتی زبانوں کا ہمارا مطالعہ نفی کے برابر ہے' اس لئے ہم ان میں سے کسی کو بنیاد مان کر بات نہیں کر سکتے۔ ان کے بعد سنسکرت زبان ہے۔ اس پر علمائے لسانیات نے کافی تحقیق کی ہے۔ اس لئے اسی زبان کو پیش نظر رکھ کر پنجابی زبان کے متعلق کوئی واضح بات کی جا سکتی ہے۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی نے سنسکرت زبان کو تین ادوار میں تقسیم کیا

ہے۔

پہلا دور 1500 ق م تا 400 ق م ہے۔ ان کا خیال ہے کہ اسی دور میں چاروں وید لکھے گئے تھے اور سنسکرت زبان بولنے والے مقامی الفاظ کو اپنا چکے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ ویدوں میں پھل' نیلا' ول (خوبصورت) شام' پوجنا وغیرہ الفاظ ملتے ہیں۔ لطف کی بات یہ ہے کہ یہ تمام الفاظ تھوڑے سے رودبدل کے ساتھ دراوڑی خاندانوں کی زبانوں میں بھی ملتے ہیں۔ دوسرا دور 400 ق م تا 1000ء ہے اس دور کی سنسکرت میں غیر آریائی الفاظ کی کثرت سے آمیزش پائی جاتی ہے۔ اسی لئے پاننی اور وررچی وغیرہ کو سنسکرت کی گرائمریں لکھنے کا خیال آیا۔ تیسرے دور میں سنسکرت بالکل نابود ہو گئی۔

مسٹر گروزے نے انڈین انٹی کواری کے اپریل 1872ء کے شمارہ میں ہندی کے متعلق ایسے خیالات کا اظہار کرتے ہوئے لکھا ہے کہ مذکورہ بالا سنسکرت کے گرائمر نویسوں نے اس زبان میں غیر سنسکرتی الفاظ کو تین حصوں میں تقسیم کیا تھا۔

تدبھو یعنی جن کا اشتقاق سنسکرت سے ہو۔ میں چند الفاظ کی مثالیں دے کر واضح کرتا ہوں۔

سنسکرت	اردو	پنجابی	نیپالی	بنگالی	سندھی
ایکل	اکیلا	اکلا	اکیلا	ایکلا	x
کپس	کپاس	کپاہ	کپاس	کلپاس	کپاہ
کانپتے	کانپنا	کمبنا	کامن	کانپا	کمبنا
چرم	چمڑا	چم	چمڑا	چامڑا	چم

تتسم یعنی سنسکرت کے ایسے الفاظ جو دوسری زبانوں میں بھی ملتے ہیں لیکن وہ بنیادی طور پر سنسکرت کے نہیں بلکہ وہ مقامی الفاظ جو سنسکرت میں شامل

ہو گئے اس کی مثالیں ڈاکٹر چیٹرجی کے حوالے سے میں اوپر دے آیا ہوں۔
یہاں پہنچ کر اچانک ایک دو سوال ذہن میں ابھرتے ہیں۔

(1) جن زبانوں کو (پنجابی' ہندی' سندھی' بنگالی وغیرہ) ہند آریائی خاندان کی بولیاں کہا جاتا ہے' ان کی عمر کیا ہے۔

(2) اگر آریوں کی آمد سے قبل یہاں کے باشندوں کی زبان سنسکرت نہیں تھی تو اس میں تبدیلی کا طریق کار کیا تھا؟

(3) وہ کونسی ایسی طاقتور زبان تھی جس سے سنسکرت ایسی جامع و مکمل زبان متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکی؟

جان بیمز کا خیال ہے کہ یہ زبانیں (پنجابی' ہندی وغیرہ) بہت قدیم ہیں'اور ان میں وہ عناصر بھی شامل ہیں جو کلاسکی سنسکرت میں نہیں ملتے۔ جے میور نے اپنی کتاب "اور جنل سنسکرت ٹیکسٹ" میں بہت سی مثالیں دی ہیں۔ میں ان میں پنجابی زبان کے الفاظ کا اضافہ کر کے نیچے لکھتا ہوں۔

سنسکرت	اردو	پنجابی
پتر	باپ	پیو
اور	پیٹ	ڈھڈ
مجتی	ڈوبنا	ڈبنا
پڑھیتا	ڈھانپنا	ڈھکنا

اسی طرح ڈاکٹر ارنسٹ ٹرمپ نے اپنی کتاب "سندھی زبان کی گرائمر" میں اس بات کو دہرایا ہے کہ اس میں غیر آریائی عناصر بہت ہیں۔ ان کا کہنا ہے کہ شاید ایک دن ایسا آ جائے جب ان عناصر کا پتہ لگا لیا جائے کہ ایک آریائی زبان (سندھی) میں یہ عناصر کہاں سے آ گئے۔ خیال ہے کہ یہ ان قدیم لوگوں کی زبانوں سے ہوں گے جن کا کھوج لگانا امر محال ہے لیکن قیاس ہے کہ وہ سیتھین (جنہیں

آج کل دراوڑ کہا جاتا ہے) زبانوں سے ہو گا' جن کا اب نام و نشان نہیں ملتا اور وہ آریوں کی آمد سے قبل تمام ہندوستان پر چھائے ہوئے تھے۔ ڈاکٹر ٹرمپ کا خیال تھا کہ تین چوتھائی سندھی الفاظ جوٹ ٹھ ڈ اور ڈھ سے شروع ہوتے ہیں وہ دراوڑوں کی یادگار ہیں۔

اسی طرح ڈاکٹر ولسن نے مرہٹی زبان کی لغات کے دوسرے ایڈیشن کے دیباچہ میں اس امر کی طرف اشارہ کیا ہے کہ مرہٹی زبان میں سیتھئن الفاظ ہیئت کی بجائے صوتی اعتبار سے زیادہ قریب ہیں۔

مندرجہ بالا آراء کے ساتھ ساتھ ہم پروفیسر لیسن کی رائے کو نظر انداز نہیں کر سکتے۔ وہ فرماتے ہیں کہ بہت سے الفاظ جو ہمیں (کالیداس وغیرہ کے ہاں) پراکرت کے معلوم ہوتے ہیں کوشش سے ان کا منبع سنسکرت میں مل سکتا ہے تاہم میں یہ مانتا ہوں کہ کچھ الفاظ مقامی زبانوں سے بھی سنسکرت میں در آئے ہیں لیکن وہ کم تعداد میں ہیں۔ وہ ایک دوسری جگہ لکھتے ہیں کہ یہ زبانیں (پنجابی وغیرہ) قدیم زمانہ میں بھی موجودہ حالت میں قائم تھیں ان کا خیال ہے کہ مسخ شدہ سنسکرت کے دو خاندان ہیں ایک بہت قدیم یعنی پالی اور سنسکرت ڈراموں کی پراکرت اور دوسرا وہ خاندان جو ہمارے دیکھتے دیکھتے ہندی' پنجابی' سندھی وغیرہ میں بٹ گیا اور اپنے منبع سے اس کا تعلق بالکل منقطع ہو گیا۔ پالی وغیرہ سنسکرت کی بیٹیاں ہیں' اور پنجابی وغیرہ نواسیاں۔

عبدالغفور قریشی نے اپنی کتاب "پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ" میں مندرجہ ذیل مثالیں دے کر یہ واضح کیا ہے کہ پالی اور پنجابی آپس میں قریب ہیں۔

پنجابی	پالی	اردو ہندی
سنگ	سنگ	سینگ
ددھ	ددھ	دودھ

سٹھ	سٹھ	ساٹھ
ڈٹھا	ڈٹھا	دیکھا
وئی	وی	بھی
پی	پی	سیپ
اگے	آگے	آگے

مندرجہ بالا طویل بحث سے یہ دو واضح نتائج اخذ کئے جا سکتے ہیں۔

1- ابھی تک یہ معلوم نہیں ہو سکا کہ پنجاب کی قدیم ترین زبان کونسی ہے کیوں کہ ہڑپا وغیرہ سے دستیاب شدہ تحریریں نہیں پڑھی جا سکیں۔

2- اگر پنجابی ہند آریائی زبان ہے تو ہندی' سندھی وغیرہ اس کی بہنیں ہیں۔ اب ہمیں دیکھنا ہے کہ کون سے ایسے الفاظ ہیں جو پنجابی زبان میں ملتے ہیں لیکن جن کا تعلق ہند آریائی خاندان سے نہیں ہے۔ تاریخی اعتبار سے کول بھیل' سنتھال قوموں کو یہاں کے قدیمی باشندے سمجھا جاتا ہے اور ان کی زبانوں کو منڈا خاندان کی زبانیں کہا جاتا ہے۔ اس لئے سب سے پہلے ان کا تقابلی جائزہ پیش کرنا چاہئے لیکن بد قسمتی سے میں ان کا مطالعہ نہیں کر سکا اس لئے معذور ہوں۔ ان کے بعد داروڑ خاندان یعنی تامل' تیلگو' ملیالم وغیرہ کی باری آتی ہے۔ ان زبانوں میں کثرت سے ایسے الفاظ ملتے ہیں جو لہجہ کی خفیف سی تبدیلی کے بعد پنجابی زبان میں مستعمل ہیں۔ میں یہاں وہی الفاظ گنواؤں گا جن کے متعلق ڈاکٹر کالڈویل نے اپنی کتاب "دراوڑ زبانوں کی گرامر" یا دوسرے محققین واضح کر چکے ہیں کہ یہ اصل دراوڑ الفاظ ہیں اور ان کا سنسکرت سے دور کا بھی واسطہ نہیں: پنو (پنا- سونا) ولا (ولنا- گھیرنا)' ولگ (ول' خوبصورت) کنڈ (کھڈ' سوراخ)' کو (کونا- بولنا)' پیٹی (صندوق) کر (کھر- ہاتھ)' آنو (آہنا- کہنا)' کالا (چور)' سڑنگو (سونگڑنا- سکڑنا)' مگلا (مگرلا- پچھلا)' آلا (والا)' پڑ (بوڑھا) جیسے پنجابی میں بولتے ہیں۔ پڑپیا ساک گیا) وغیرہ وغیرہ۔

پر لطف کی بات یہ ہے کہ دراوڑ زبانوں میں ان الفاظ کی تمام حالتیں (اسم، صفت و مصدر وغیرہ) مستعمل ہیں لیکن ہمارے ہاں ایسا نہیں ہے۔

اس کے بعد دراوڑ خاندان کی ایک دوسری زبان براہوئی کے الفاظ گنواتا ہوں، جو پنجابی زبان میں بھی انہی معانی میں مستعمل ہیں' مثلاً" کچھ (بغل) پنی (پنڈلی) لتر (جوتا) لوڑ (ضرورت) لدھ (مویشی کی غلاظت) چھلا (انگوٹھی) تھوم (لہسن) جوار (مکئی) توس (بدبو) وغیرہ وغیرہ۔ اگر کوشش کی جائے تو ہمیں اور بہت سے ایسے الفاظ مل جائیں گے جو دونوں زبانوں میں مستعمل ہوں اور شاید دونوں زبانوں کی گرائمر میں بھی مشابہت مل جائے۔ مندرجہ بالا مثالوں سے یہ بھی واضح ہوگیا ہوگا کہ آریوں کی آمد سے پہلے یہاں دراوڑ قومیں آباد تھیں۔ ان میں سے کچھ لوگ تو طاقتور حریف سے جان بچاکر جنوبی ہندوستان کی طرف چلے گئے جو باقی بچے وہ آریوں میں گھل مل گئے اور حملہ آوروں کی زبان اختیار کرلی لیکن اپنی زبان کو بھی نہ بھلا سکے اور انہی کے نشانات اب الفاظ کی صورت میں ہم تک پہنچے ہیں۔

عابد علی عابد نے اپنے ایک مضمون میں پہلوی زبان کے الفاظ جو پنجابی زبان میں مستعمل ہیں' وہ یہ گنوائے ہیں: واج (واجک' آواز)' دت دات (داتر' تحفہ)' وا (وات' ہوا)' سونہہ (سوکت' سم) ان کے علاوہ موری اور موچنا بھی .عنیہ پہلوی میں مستعمل تھے لیکن عابد صاحب سے اس نظریہ سے مجھے اختلاف ہے کہ پنجابی زبان سنسکرت اور پہلوی کی درمیانی کڑی ہے۔ میرا خیال یہ ہے کہ یہ الفاظ ان دنوں کی یادگار ہیں جب ایرانی شاہنشاہوں نے مغربی پاکستان یعنی شمالی ہندوستان کے کچھ علاقے پر قبضہ کرلیا تھاجس کی طرف میں اوپر اشارہ کر آیا ہوں۔

اب پشتو باقی رہ گئی ہے۔ عبدالغفور قریشی صاحب کی تحقیق کے مطابق ماڑی (بالائی منزل) پوڑی (سیڑھی) جندرا (قفل) لاون (سالن) گوانڈھی (پڑوسی) رمبی' پیڑھا وغیرہ الفاظ پنجابی زبان میں پشتو سے لئے گئے ہیں۔ قریشی صاحب کی یہ

تحقیق بھی قابل غور ہے کہ مرکزی پنجاب میں جو گلاب کو غلاب اور لکھنا کو لخنا یعنی گ کی بجائے ہم غ اور کھ کی بجائے خ بولتے ہیں' افغان فارسی کے لہجہ کا اثر ہے۔ یہاں پنجابی زبان کے بقیہ اجزا یعنی فارسی' عربی اور انگریزی الفاظ کے متعلق اشارہ کرنے کی ضرورت نہیں کیونکہ ان زبانوں کے الفاظ کہیں کہیں اپنے تغیر شدہ اشکال کے باوجود آسانی سے پہچانے جا سکتے ہیں۔

O